

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології, етнології та всесвітньої історії

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

**«Ядерне стримування у зовнішньополітичній стратегії США та
СРСР: від конфронтації до переговорів (1945–1963 рр.)»
«Nuclear Deterrence in the Foreign policy strategy of the USA and the USSR:
From Confrontation to Negotiation (1945–1963)»**

Виконав: здобувач заочної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Освітня програма Історія та археологія
Джабраїлов Максим Володимирович

Керівник PhD, ст. викл. Самофатов М. І. _____

Рецензент к. і. н, доц. Ковальський С. В.

Рекомендовано до захисту:

Захищено на засіданні ЕК №__

Протокол засідання кафедри

протокол № __ від _____ 2025 р.

№ __ від _____ 2025 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувачка кафедри

Голова ЕК

_____
(підпис) Олена СМИНТИНА
(прізвище, ім'я)

_____
(підпис) Олена БАЧИНСЬКА
(прізвище, ім'я)

Одеса 2025

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	3
Вступ	4
Розділ 1. Огляд джерел та історіографії	8
1.1 Джерельна база дослідження	8
1.2 Історіографія питання.....	10
Розділ 2. Передумови ядерного протистояння між США та СРСР	15
2.1 Зовнішня політика США на шляху розробки ядерної зброї .	15
2.2 Політичний аспект атомних бомбардувань Японії	20
2.3 Розгортання ядерного протистояння між США та СРСР	22
2.4 Формування ядерної тріади США та СРСР	25
Розділ 3. Динаміка розвитку політики ядерного стримування	36
3.1 Політика ядерного стримування в період 1945-1954 рр.	36
3.2 Політика ядерного стримування в період 1954-1961 рр.	42
3.3 Дж. Ф. Кеннеді та зміна пріоритетів ядерного стримування	47
Розділ 4. Карибська ракетна криза 1962 р. та її значення	54
4.1 Розгортання конфлікту та плани сторін	55
4.2 Загострення кризи та її розв'язання	64
4.3 Наслідки кризи	71
Висновки	74
Список джерел та літератури	78

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АПЧ – атомний підводний човен.

БРСД – балістична ракета середньої дальності.

ВПК – військово-промисловий комплекс.

ГКО – Головний комітет оборони.

ГРВН – Група радянських військ в Німеччині.

ГРВК – Група радянських військ на Кубі.

ДЕВ – (англ. DEW) – Distant Early Warning, лінія радарів раннього сповіщення (США).

МАУД – (англ. M.A.U.D) – комітет з вивчення ділення атому урану (Великобританія).

МБР – міжконтинентальна балістична ракета.

НАТО – (англ. NATO) – North Atlantic Treaty Organization, Організація Північноатлантичного договору.

ОАД – Організація американських держав.

ОВД – Організація Варшавського договору.

ОІБ – окремий інженерний батальйон.

ОКНШ – Об'єднаний комітет начальників штабів (США).

ПГУ – Перше головне управління (СРСР).

ПЧ – підводний човен (з дизель-електричною силовою установкою).

ПЧАРБ – підводний човен атомний з ракетами балістичними.

РАФ (англ. RAF) – Royal Air Forces, Королівські повітряні сили (Великобританія).

РВГК – резерв верховного головнокомандування (СРСР).

РНК – Рада народних комісарів (СРСР).

ТАРС – Телеграфне агентство Радянського Союзу.

ЦК КПРС – Центральний комітет комуністичної партії Радянського Союзу.

ВСТУП

Питання розгляду взаємодії США та СРСР в напрямку політики ядерного стримування в період з 1945 по 1962 рік являє собою актуальну міждисциплінарну наукову проблему. І саме історична наука займається пошуком та систематизацією фактологічного матеріалу. Сучасні ж дослідники ставлять перед собою завдання рефлексії та інтерпретації освоєного наукового матеріалу, висвітлення відомих фактів з урахуванням сучасної геополітичної обстановки. Глобальність наслідків міжнародної політики двох наддержав не втрачає актуальності і понині, оскільки зачіпає докорінні безпекові інтереси сучасності. Складність представленої теми полягає в її баговекторності. Вивчаючи процеси ядерного протистояння між США та СРСР в період «холодної війни» необхідно враховувати і постійно зводити у часі велику кількість факторів: економічних, ідеологічних, технологічних, дипломатичних тощо. Крім планів і намірів самих наддержав також необхідно враховувати і реакцію їх союзників, як діючих так і потенціальних. В поле зору дослідника неминуче потрапляють інші глобальні питання, такі як формування східноєвропейського блоку сателітів СРСР, євроінтеграційні економічні процеси, утворення євроатлантичного безпекового простору, та питання розширення локальних конфліктів на тлі двоблокової боротьби за сфери впливу в країнах «третього світу». Кожне з цих питань само по собі є глибокою темою для історичного дослідження. Не мале значення відіграють і особистісні якості учасників подій, що розгортаються в цьому середовищі. Окремо необхідно мати чітке уявлення про матеріально-технічний аспект питання, оскільки політика обох держав у сфері ядерної безпеки на пряму залежить від рівня їх технологічного розвитку. І хоча наукова сторона атомних проектів двох наддержав відносно добре вивчена, однак нам необхідно чітко ув'язати питання науки з питаннями зовнішньої політики та військової стратегії аби заповнити пробіли в існуючих дослідженнях. Таким чином, будь яке дослідження даної проблеми вимагає від дослідника

особливої уважності до деталей і нюансів, та наявності широкої фактологічної бази в багатьох галузях знань.

Період 1945-1962 рр. представляє собою ключовий етап формування ядерної політики США та СРСР в роки «холодної війни». Саме в цей період проходить процес її визрівання в обох наддержавках, еволюція політичного осмислення даної проблеми і перехід від жорсткої конфронтації до виваженої дипломатичної взаємодії. Через політику ядерного стримування США та СРСР стикаються з рядом проблем і конфліктів, розв'язання яких надає політикам і дипломатам з обох сторін безцінний досвід керування найпотужнішим в історії людства інструментом впливу – ядерною зброєю. Набутий таким чином досвід лягає в основу військових і політичних доктрин всіх учасників «ядерного клубу», регулює їх сучасні відносини в царинах національної безпеки та міжнародної стабільності. Прийняті обома сторонами протистояння політичні та військово-технічні рішення безпосередньо впливають і на формування сучасної картини світу.

Мета даного дослідження – визначити основні етапи формування політики ядерного стримування в період 1945-1962 рр, і встановити головні чинники та особливості цього процесу на кожному з етапів. Для досягнення мети поставлені наступні завдання:

- вивчити джерела та історіографію з обраної теми;
- визначити політичні, економічні, ідеологічні та військово-технічні чинники формування ядерної політики обох держав;
- встановити періодизацію етапів якісних змін цієї політики та чинників, що їх обумовлюють;
- узагальнити результати дослідження у висновку роботи.

Об'єктом дослідження є історія США та СРСР у визначений період. Предметом дослідження є ядерні програми обох держав, матеріально-технічні рішення в галузі ядерних озброєнь та протиракетної оборони, а також зовнішньополітичні кроки в напрямку політики ядерного стримування.

Хронологічні межі дослідження – 1945-1962 рр. – визначені як період від виникнення ядерної політики як такої, до кульмінації політики ядерного стримування, у її неврегульованому стані, на тлі Карибської ракетної кризи. Географічні межі дослідження є суто умовними, поза як глобальний характер ядерної політики і сфера дій обох наддержав так чи інакше зачіпають всі регіони планети. Найважливіші для дослідження події розгортаються, окрім самих США та СРСР, на територіях Західної Німеччини, Куби, Туреччини та інших держав.

Серед загальнонаукових методів пізнання, використаних в даній роботі, основними є аналіз та синтез. Аналіз дозволяє вичленити із великих об'єктів пізнання необхідні для написання роботи окремі елементи. Синтез, з іншого боку, дозволяє зібрати отримані дані в необхідний предмет дослідження.

В роботі також використовуються такі методи наукового пізнання, як дедукція і індукція. Дедуктивний метод допомагає відокремити саму наукову проблему, поставлену перед дослідником від загального історичного контексту. В свою чергу, індукційний метод допомагає створити саму «тканину» цього процесу. Робота побудована на використанні значної кількості офіційних документів, записів переговорів, повідомлень преси або на інших наукових роботах, що на них спираються. Всі ці дані допомагають наповнити конкретним змістом обставини та чинники формування політики ядерного стримування між США та СРСР.

Що стосується спеціальних історичних методів, то найбільш повно використовувався історико-генетичний метод. Робота послідовно розкриває розвиток політичних відносин між США та СРСР в ході ядерного протистояння у процесі його історичного розвитку, враховуючи всі особливості даного процесу. У роботі також застосовується історико-біографічний метод, що допомагає розкрити роль політичних, дипломатичних, військових та наукових постатей у конфронтації між США та СРСР, на етапі її розгортання та розвитку. В цілому використання наукових методів в роботі було направлено на

побудування дослідження в руслі військово-економічної історії, комбінуючи її з політичною історією та історією міжнародних відносин.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Перший розділ присвячений аналізу джерел та історіографії з проблеми дослідження і поділяється на два підрозділи – джерельна база та історіографія питання. Другий розділ присвячений розгляданню передумов ядерного протистояння між США та СРСР, і розділений на чотири підрозділи, що відповідають наступним етапам: зовнішня політика США на шляху розробки атомної бомби; політичний аспект першого в історії бойового застосування ядерної зброї; розгортання ядерного протистояння між США та СРСР; формування ядерної тріади обох учасників протистояння. Третій розділ присвячений вивченню еволюції засад та методів провадження політики ядерного стримування, і розділений на три хронологічні підрозділи, що відповідають змінам в особливостях цієї політики: період 1945-1954 рр. (протистояння Трумена і Сталіна); період 1954-1961 рр. (протистояння Ейзенхауера і Хрущова); каденція Дж. Ф. Кеннеді. Четвертий розділ присвячений протистоянню США та СРСР у Карибській ракетній кризі та наслідкам цього протистояння. Така структура дозволяє послідовно викладати зміст дослідження, виокремлюючи головні аспекти радянсько-американського ядерного протистояння, та робити проміжні висновки в кінці кожного розділу.

Розділ 1

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

Визначаючи місце даного дослідження в історіографії питання, одразу відмітимо, що необхідність вивчення ядерної політики США та СРСР обумовлена деякими обставинами. По-перше, відкрились нові можливості. Розсекречені документи радянської ядерної програми, а також викладені в мережі архіви зовнішньої політики США, дають більш цілісне уявлення про ситуацію. Крім того, наразі можна застосувати нові підходи і теоретичні парадигми до аналізу ядерної політики. При чому досі залишається актуальною проблема подолання ідеологічних викривлень в уявленнях про події, що були сформовані в обох державах в роки біполярного протистояння і продовжують впливати на громадську думку і погляди сучасних політиків. По-друге, в перші повоєнні десятиліття були сформовані основні стереотипи холодної війни і уявлення про наміри протилежної сторони, закладені основи військової стратегії з урахуванням наявності ядерної зброї, створені механізми прийняття рішень у сфері ядерної політики. Отже, період 1945-1962 рр. треба завжди мати на увазі, вивчаючи історію холодної війни.

1.1 Джерельна база дослідження. Проблематика питання яке досліджується в даній роботі надзвичайно об'ємна і зачіпає різні галузі знань. Окрім загальноісторичного контексту вона вимагає звернути увагу і на технологічну сторону питання, і на запутані економічні, ідеологічні та дипломатичні питання. В решті решт - на деякі елементи еволюції військової стратегії. Крім того все це має бути розглянуто в динаміці протягом майже 20-річного періоду, вкрай насиченого важливими подіями.

З огляду на ці обставини, здається, що будь якого корпусу джерел буде замало для детального висвітлення всіх нюансів цієї теми. Тому, в даному розділі ми лише поверхнево розглянемо найважливіші з них.

Джерельна база дослідження складається із декількох категорій джерел різного ступеню цінності для даної роботи. Найбільш достовірну і визначну

інформацію дають документи з архівів американського та російського міністерств зовнішніх справ, та архіву служби національної безпеки США. Тут ми знаходимо дипломатичне листування всіх рівнів, задокументовані акти державних рішень, тощо. На жаль, у зв'язку із воєнним станом, фізичний доступ до цих архівів тимчасово неможливий. А самі архіви знаходяться ще на початку стадії оцифрування нових документів. Оскільки подібні документи ще ніколи не публікувалися окремо, це створило складнощі для їх залучення при дослідженні теми роботи.

Опубліковані джерела із зовнішньої політики обох держав відповідного періоду, особливо ті з них, які зведені в тематичні блоки, допомагають побачити картину подій та взаємозв'язок між ними у більш систематизованому, узагальненому вигляді. Для даного дослідження були використані декілька впорядкованих збірників документів. Щоправда, більшість із них була видана ще в ХХ ст. і не містить повного спектру опублікованих на даний час документів, які необхідно відшукувати окремо. Також, при роботі з ними треба враховувати деякий рівень ангажованості їх укладачів.

Крім того в роботі були задіяні мемуари визначних політичних діячів цього періоду, таких як президент Дуайт Ейзенхауер, генсек Микита Хрущов, Роберт Кеннеді – брат президента Кеннеді, міністр зовнішніх справ СРСР Андрій Громико та інші. Хоча мемуари не можуть вважатися повноцінним історичним джерелом, вони допомагають відчутти загальну атмосферу подій, та глибше зрозуміти мотивацію політиків та дипломатів під час прийняття тих чи інших рішень. Крім того, вони здатні в деякій мірі заповнити пробіли в ситуаціях які не могли бути належним чином задокументовані, як от приватні бесіди чи особисті неформальні зустрічі. Приблизно в тому ж ключі були використані матеріали періодичних видань того часу: «Правда», «New York Times», «Wall Street Journal», а також щорічні академічні видання різних (переважно американських) університетів у вигляді збірників науково-історичних статей.

1.2 Історіографія питання. Висвітлення даної проблеми в радянській історіографії обмежується загальними працями з історії холодної війни. Втім, навіть ці праці не можна назвати об'єктивними науково-історичними дослідженнями через надмірну, заідеологізованість, яка пояснюється стратегічною важливістю найгострішої для СРСР проблемою в ході його протистояння із США. Радянська історіографія 60-х рр. ХХ століття була значною мірою єдиним конгломератом концепцій та оцінок. Радянські дослідники цієї проблеми переважно були зайняті пошуком «винуватця» як самого розгорнутого ядерного протистояння, так і окремих загострень і криз в ході його розгортання. Дотримуючись офіційної позиції партії, вони звинувачували саме американців та їх союзників по капіталістичному блоку.

В період розрядки – 70-ті роки ХХ століття – в радянській історіографії з'явилися більш гнучкі праці з історії ядерного протистояння, науковою новизною яких, була, зокрема, ідея про втрачені можливості з обох боків. Перш за все, слід відзначити праці радянського вченого, спеціаліста з історії США А. Громико (сина міністра закордонних справ). Важливими роботами цього періоду були також монографії Б. Дмитрієва, Г. Куманєва, Г. Селезньова, М. Яковлева.

У першій половині 80-х рр. ХХ ст. характер праць, присвячених політиці ядерного стримування, дещо зміщується в бік більш ворожого сприйняття США та їх європейських союзників, що було пов'язано з новим витком холодної війни, та агресивної зовнішньої політикою республіканської адміністрації Р. Рейгана. Характерною особливістю радянської історіографії цього періоду є те, що дослідження причин, перебігу і характеру протистояння локалізувалось навколо окремих кризових ситуацій. Цим, зокрема, пояснюється непропорційно велика питома вага праць присвячених, наприклад, дослідженню політики США щодо Куби від початку 1959 р. до середини 1962 р. Тобто радянські дослідники зосереджувались на регіональних проекціях протистояння, значно менше приділяючи увагу глобальному характеру проблеми та її міжнародному політичному контексту.

Ситуація змінюється в другій половині 80-х рр. ХХ ст. у період перебудови. Штампи та кліше ортодоксальної радянської науки змінюються, багато в чому завдяки академічному обговоренню тематики ядерного протистояння між радянськими та американськими істориками (в ході, наприклад, американо-радянської конференції у Москві 1986 р., або в Університеті Огайо у 1988 р., присвяченим обговоренню причин, етапів та наслідків «холодної війни»). Від однозначної лінії щодо одностороннього звинувачення Заходу радянські історики перейшли до аналізу помилок Радянського Союзу. Серед найбільш вагомих досліджень періоду «перебудови» можна відзначити праці С. Чугрова, В. Кобиша, С. Мікояна, К. Плешакова, Н. Яковлевої.

Ще однією рисою радянської історіографії є її спорадичність у дослідженні подій жовтня 1962 р. Фрагментарність і нерівномірність радянських досліджень пояснюється обмеженою джерельною базою, оскільки велика кількість архівних документів з обох сторін все ще перебувала засекреченою.

Дослідження проблем холодної війни знайшло висвітлення і в українській історіографії. Тут варто відзначити наукову діяльність доктора історичних наук Київського університету права НАН України, директора Центру політологічних гуманітарних та прикладних досліджень Олександра Потехіна. До його наукових інтересів входить дослідження євроатлантичних процесів, військово-політичних союзів, американістики, атлантичної геополітичної стратегії. Зокрема, з'ясуванням механізмів трансатлантичної безпекової співпраці в рамках Організації Північноатлантичного альянсу присвячений один з розділів його, спільної з І. Тодоровим, монографії. Варто відзначити наукову діяльність фахівців з міжнародних відносин Манжолу В., Білоусова М., Гайдукова Л., Крушинського В. Певні аспекти нашої теми порушуються в монографії професора Київського Інституту міжнародних відносин С. Галаки в контексті політики щодо непоширення ядерної зброї, однією з причин невдачі якої на ранньому етапі вказувалася конфронтація між СРСР та США. Слід також

відзначити фахівців із зовнішньої політики США: А. Дашкевича, В. Чумака, С. Юрченка, М. Рижкова. Значні досягнення в розвитку української американістики належать українському вченому, академіку НАН України А. Шлепакову. Серед його чисельних праць, присвячених історії США та американо-українських зв'язків, в контексті нашої теми слід виділити роботу, в якій подається огляд американської історіографії післявоєнного періоду, особливо — першої половини 1960-х рр. Проблемами європейської колективної безпеки займався відомий український учений Л. Лещенко. Великий науковий інтерес становить праця знаного українського науковця і дипломата, посла в низці латиноамериканських країн В. Пащука, присвячена Кубинській революції та зовнішньополітичній діяльності Ф. Кастро. Серед праць українських дослідників, присвячених безпосередньо Карибській кризі, можна назвати роботи К. Карікова, С. Карікова, Н. Пасічника.

Розвиток американської історіографії з питань Холодної війни пройшов кілька етапів, у результаті чого сформувалися відповідні історіографічні школи. Перші оцінки ядерного протистояння належать колишнім членам адміністрацій правлячих президентів. Ці політичні діячі належать до представників так званої «ортодоксальної» школи. Її репрезентанти в односторонньому порядку звинувачують Радянський Союз в розв'язанні кризових ситуацій, одностайно підтримують дії президентів, вважаючи, що вони, на відміну від агресивно налаштованих Сталіна та Хрущова, діяли в інтересах збереження миру, і що саме їх прагматична і виважена політика відвернула загрозу ядерної війни. Таким чином, можна сказати, що, по суті, «ортодоксальний» напрям американської історіографії холодної війни був офіційною позицією американського уряду США.

Однак, вже наприкінці 1960-х рр. цей напрям втрачає панівні позиції в історичній думці США, зазнаючи серйозної критики від представників нової історіографічної школи — ревізіоністів. Вони поставили під сумнів безапеляційність тези про те, що Сполучені Штати були поборниками мирного

розв'язання конфліктів в ім'я відвернення атомної загрози, а СРСР був головним винуватцем виникнення протистояння. Історики-ревізіоністи вважали, що США теж несли відповідальність за цей конфлікт, і що з їх боку було багато прорахунків. Зокрема, критикується політика президента Кеннеді, якого звинувачували, в тому, що він використовував американо-радянський конфлікт як засіб підвищення своєї популярності всередині країни. Більше того, значна кількість істориків цієї школи звинувачувала США у виникненні протистояння в односторонньому порядку. Одними з найбільш відомих представників цієї школи є Дж. Гріффітс, Д. Детцер, Дж.Макшеррі. Особливістю деяких з цих праць є те, що вони підкріплені значною кількістю інтерв'ю в рамках проекту «Oral history», що дає можливість детальнішого ознайомлення із особистими мотивами прийняття рішень політичними діячами. Неможливо оминати й одного із засновників ревізіоністського напрямку Г. Алперовітца. Головним лейтмотивом його наукової творчості є концепція про те, що в перші два післявоєнних десятиліття зовнішня політика США ґрунтувалася на зловживанні своєю абсолютною перевагою в ядерних озброєннях над рештою держав, у тому числі — і над СРСР. Критикуючи атомну дипломатію демократичних адміністрацій Трумена, Кеннеді та Джонсона, особливу увагу він приділяє, зокрема, можливості поразки США в Карибському конфлікті. На його думку, самовпевненість Сполучених Штатів, що ґрунтувалася на ядерній перевазі, могла мати катастрофічні наслідки.

Вже напочатку 1970-х рр., як реакція на ревізіоністські підходи до вивчення холодної війни, формується так звана «постревізіоністська» школа. Вона поєднала в собі особливості «ортодоксальної» та ревізіоністської шкіл. Її представники поклали відповідальність за виникнення протистояння на обидві сторони і намагалися максимально дотримуватися об'єктивності під час своїх досліджень. Засновником постревізіонізму вважається американський дослідник Джон Геддіс. Окрім Геддіса, серед головних постревізіоністських істориків, котрі займалися проблемою ядерного протистояння, можна виділити Дж. Блайта, Д. Велча, Р. Гартхоффа, М. Ганта, М. Бешлосса, Р. Рівза, М. Вайта, Г. Елісона.

Їхні роботи характеризуються всебічним неупередженим дослідженням різних аспектів протистояння, включаючи його вплив на внутрішньополітичну ситуацію в СРСР і США та розвиток міжнародних відносин в Європі, Азії, Латинській Америці, залученням широкої джерельної бази, представленої архівними матеріалами як СРСР і США, так і Великої Британії, Франції, Італії, ФРН, НДР, Чехословаччини, Куби, Аргентини, Бразилії та низки інших країн.

Щодо європейської історіографії, то в ній значно ширше висвітлюється роль і місце американських союзників в глобальному протистоянні, оскільки Західна Європа була другорядним його учасником, тому західноєвропейським історикам є ближчим саме європейський чинник. Варто відзначити німецького історика А. Хільгрубера, який досліджує патерналізм США щодо своїх європейських союзників, що виражався, зокрема у намагання США втручатися у внутрішньополітичне життя західноєвропейських країн. Подібний напрям досліджень притаманний двом відомим науковцям — К. Швабе та Ю. Брюна, котрі вивчають американську зовнішню політику, зокрема, її вплив на європейські країни.

Вагомою складовою використаного матеріалу є корпус історичної літератури, представлений як науковими монографіями авторів різних країн, так і аналітичною публіцистикою. Серед використаних робіт можна відмітити фундаментальний труд видатного американського дипломата і політолога Генрі Кісенджера – «Дипломатія», який хоч і страждає відсутністю чіткої фактології, бо розрахований на обізнаного читача, дає глибокий політично-філософський аналіз подій міжнародної політики. Ґрунтовною та наглядною є монографія американського історика, професора Пенсильванського університету Філіпа Неша – «інші ракети жовтня», присвячена темі розміщення американських БРСД в Європі та Туреччині. Щодо питання Карибської ракетної кризи, за основу були взяті робота під редакцією генерала Віктора Єсина «Стратегічна операція «Анадир»», та спільна праця істориків Фурсенко О. та Нафтали Т.- «Адська гра. Секретна історія Карибської кризи 1958-1964».

Розділ 2

ПЕРЕДУМОВИ ЯДЕРНОГО ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ США ТА СРСР

Розглядаючи питання ядерної зброї, як політичного фактору, одразу можна помітити, що вона почала впливати на зовнішню політику США, фактично, ще до моменту свого фізичного створення. Для того щоб зрозуміти всі особливості цього процесу, достатньо розглянути основні етапи створення ядерної зброї в США.

2.1 Зовнішня політика США на шляху розробки ядерної зброї.

Починається цей шлях, як відомо, з листа видатного вченого Лео Сіларда, підписаного також Альбертом Енштейном, тодішньому президенту США Франкліну Рузвельту, отриманого ним 11 жовтня 1939 р. через економіста Александра Сакса.

В листі Л. Сілард та його колега повідомляють президенту про початок наукових досліджень ділення ядра атома, які проводяться в Німеччині і перспективах військового застосування результатів цих досліджень. А також, рекомендують уряду Сполучених Штатів, розпочати власну ядерну програму і зайнятись пошуком і контролем джерел урану, необхідного для створення атомної бомби.

Реакція американського уряду на ці заклики виявилась досить стриманою. Попередження і рекомендації були розглянені і прийняті до уваги, був створений, так званий, «Урановий комітет S-1». Проте, війна в Європі ще не набула масштабів світової, сама Німеччина не становила ніякої безпосередньої загрози для США, в американському суспільстві панували ідеї доктрини Монро, а перспективи створення нової надпотужної зброї лишались суто теоретичними. Тому витратити кошти платників податків на розробку атомної бомби, в той час як адміністрація Рузвельта, шляхом неймовірних зусиль і під значним тиском внутрішньої опозиції, тільки-но пододала наслідки «великої депресії» було,

м'яко кажучи, не доцільним з політичної точки зору. Оскільки головною внутрішньо-політичною задачею Рузвельта у 1939-1940 роках була перемога на президентських виборах, в надзвичайно складній геополітичній ситуації, що розгорталась у світі необхідно було не просто стати першим президентом США, який втретє поспіль обійме цю посаду, а ще й визначити стратегію подальших дій США у майбутній непопулярній, але вже неминучій війні.

В результаті на програму було виділено всього 6000 долларів (~100 000 в сучасному еквіваленті), переважна більшість з яких пішла на пошук і закупівлю сировини, а не на фінансування дослідницької роботи, яка, до речі, позиціонувалась як дослідження в області енергетики для ВМС США.

На відміну від США, Велика Британія, формально, вже вступила у війну з Рейхом, і активно мобілізувала армію для бойових дій на континенті. Маючи набагато кращу, на той час, науково-технічну базу, британські вчені, як і німецькі, вже займались питанням ядерної енергетики взагалі, і її практичним застосуванням в оборонній сфері зокрема.

Поворотною точкою в цих дослідженнях стає робота німецьких фізиків, емігрувавших до Великої Британії, Рудольфа Паєрлса та Отто Фріша під керівництвом австралійського фізика Марка Оліфанта, яким вдалось розрахувати критичну масу урану-235, необхідну для запуску ланцюгової реакції ділення. Виявилось, що необхідна маса знаходиться в межах між 2 та 100 кілограмами, що робило можливим створення бомби, яку може перевозити бомбардувальник. Відтепер розробка ядерної зброї остаточно переходить з теоретичної площини в практичну. Складений вченими звіт, під назвою «меморандум Фріша-Паєрлса» стає поштовхом для створення так званого «M. A. U. D. Commtiy», а згодом до розгортання в червні 1941 року британської ядерної програми «Tube Alloys».

Оскільки Урановий комітет відставав в своїх дослідженнях від британських колег, в липні 1940 року загальні висновки роботи комітету «M.A.U.D.» були передані США. Проте, як пізніше з'ясує М. Оліфант під час

візиту до Сполучених Штатів, до провідних спеціалістів комітету «S-1» ці висновки так і не дійшли. Тож, йому довелось докласти деяких зусиль, аби вивести цю інформацію на рівень уряду. Таким чином, в серпні 1941 року, Венівар Буш – директор, створеного наказом Рузвельта від 28 червня 1941 року Управління наукових досліджень і розробок, та президент Гарвардського університету Джеймс Конант, вперше запропонували британському уряду створення спільного проекту. Втім, ця пропозиція, як і наступна в листопаді, була проігнорована.

Тим часом, протягом 1941 року війна набувала все більших масштабів. 22 липня почалось вторгнення до Радянського Союзу, 7 грудня Японія атакувала Перл-Харбор, а наступного дня взяла в облогу британську військову базу в Гонконгу, 11 грудня війну США проголосила війну Німеччині, Румунії, Угорщині та Болгарії. Таким чином, Сполучені Штати стають повноцінними учасниками війни, що докорінно змінює орієнтацію зовнішньополітичного курсу держави. Значення військово-технічного співробітництва з Великою Британією та її домініонами зростає, а СРСР вимушено перетворюється з прихованої загрози на державу-союзника.

Ці ж стратегічні виклики, в свою чергу, значно актуалізували ядерну програму США. В червні 1942 В. Бушу і Д. Конанту вдається залучити на різні потреби проекту до 90 млн. доларів від уряду. А вже в серпні цього ж року програма перепідпорядковується з флоту до армії, і в її лавах створюється Мангеттенський інженерний округ (Manhattan Engineering District), надалі більш відомий як «Мангеттенський проект».

Взагалі, 1942 рік виявився найскладнішим в плані американо-британського співробітництва в ядерній галузі. Британська програма все ще випереджала американську в теоретичній розробці питання, але британському уряду конче не вистачало коштів на її повноцінну реалізацію. Подальший розвиток ядерної програми вимагав розгортання розгалуженого матеріально-виробничого комплексу. До того ж, Британські острови зазнавали дедалі сильніших

бомбардувань силами люфтваффе, через що виробничі потужності доводилось виносити за межі держави, зокрема на територію Канади. Хоча США та Великобританія з 1 січня 1942 року вже офіційно були військовими союзниками, недовіра між урядами держав, в розрізі науково-технічного співробітництва, зростала. Британці мотивували свою відмову об'єднати програми міркуваннями безпеки та збереженням секретності. Американці ж, пригадуючи той факт що Велика Британія свого часу приховувала від них розробку радарів, вважали, що Черчилль, як завжди, намагається грати на перспективу, і просто не бажає ділитись технологіями, які можуть стати запорукою британської політичної могутності після завершення війни. Зважаючи на ці обставини, керівнику Мангеттенського проекту Леслі Гровзу та військовому міністру Генрі Стімсону вдалось переконати Ф. Рузвельта в грудні 1942 року обмежити доступ британським колегам до результатів роботи американського ядерного проекту, що, фактично, призвело до припинення обміну будь якими даними.

1943 рік стає переламним як у війні в цілому так і в долі обох ядерних проектів. Протягом року армії Осі зазнають низки важких поразок на всіх театрах бойових дій. Сукупна економічна і військова могутність союзників перевищує аналогічний потенціал гітлерівської коаліції і її подальша поразка стає очевидною. Для союзників, в першу чергу для Великої Британії, яка втрачала свій міжнародний вплив через зростаючу залежність від Сполучених Штатів, настає час коли треба визначити основи майбутнього світового порядку, і ролі держав-переможниць в ньому. Одночасно з цим, куратори британського ядерного проекту, провели аудит поточного стану програми та її перспектив, і дійшли висновку, що власного бюджету на завершення проекту їм не вистачить. І навіть якщо ці кошти відшукати, завершити його в найближчі роки все одно не вдасться і на хід війни вона вже не вплине. Тому було прийнято рішення долучитись до Мангеттенського проекту, доки британські розробки, фахівці та виробничі комплекси ще могли бути необхідними американцям.

В ході Третьої Вашингтонської конференції 25 травня 1943 року, В. Черчілль отримав від Ф. Рузвельта принципову згоду на відновлення співробітництва. Шляхом подальших перемовин на рівні представників, всі деталі були узгоджені, результатом чого стає підписання головами держав Квебекської угоди на відповідній конференції 19 серпня 1943 року. Угода передбачала об'єднання ядерних програм обох держав, і фактичну передачу досягнень проекту «Tube Alloys» до США. Були узгоджені конкретні умови такої передачі, важливішими з яких були: забор'язання про незастосування нової зброї обома державами одною проти другої, незастосування ядерної зброї проти третіх країн, без узгодження однією з другою, та надання будь якої інформації про новітню зброю третім країнам тільки за взаємною згодою. Наступного року, в вересні, Рузвельт і Черчілль підписують «Hyde Park Agreement» [2] - додаткову угоду, що передбачала продовження співробітництва в ядерній галузі між США та Великою Британією після поразки Японії. Охоплюючи також питання подальшого комерційного використання ядерних технологій обома державами. Також необхідно додати, що об'єднаний Мангеттенський проект тісно співпрацював з британськими колегами і по лінії розвідки. Спільною роботою ОСС, ФБР та MI-6 проводились спеціальні операції на території Третього Рейху, такі як «Алсос», «Алсос-2» та «Епсілон», метою яких були збирання будь якої інформації по німецькому ядерному проекту, пошук технологій та фахівців, яких можна було б залучити до власного проекту.

Слід також додати ще один нюанс, пов'язаний вже з радянсько-американськими стосунками під час другої світової війни. А саме, той факт, що незважаючи на попередні домовленості в частині обміну військовою інформацією, в тому числі інформацією про озброєння яке використовується, або буде використано проти Третього рейху та його союзників, ядерні проекти Сполучених Штатів та Великої Британії залишались закритими від радянського керівництва [7]. Що зайвий раз підтверджує вимушену умовами війни

відтермінованість стратегічного конфлікту інтересів між США та СРСР від самого початку його існування [32, р. 50–57].

Втім, як дуже скоро стане відомо, радянська розвідка і так мала агентів в обох союзних ядерних проектах, і відсталість радянського союзу в розробці нової зброї диктувалася лише двома чинниками: особистою недовірою Сталіна до можливості створення і доцільності використання такої зброї, та важким положенням радянської економіки під час війни, яка надавала пріоритет, як і британська, насиченню армії актуально необхідними засобами боротьби.

Тим часом, робота Мангеттенського проекту увінчується успішним випробуванням ядерного вибухового пристрою «Трініті» 16 червня 1945 р., в той час коли війна в Європі вже була завершена. Відтепер, Сполучені Штати вступають в короткий період «ядерної монополії».

2.2 Політичний аспект атомних бомбардувань Японії. Перед новим президентом Сполучених Штатів – Гаррі Труменом, що обійняв свою посаду після смерті Рузвельта 12 квітня 1945 р., постає декілька стратегічних зовнішньополітичних завдань. По-перше, необхідно закінчити війну на Тихому Океані, яка не зважаючи на переможну динаміку, завдала американцям все більше людських та матеріальних втрат. Взяття одного тільки острова Окінава коштувало американській армії близько 15 тисяч вбитих і зниклих безвісті, а розрахунки безповоротних втрат при плануванні плану «Даунфолл» (низка десантних операцій безпосередньо на територію Японії) коливались в межах від пів мільйона до мільйона військовослужбовців.

По-друге, треба було починати дипломатичні кроки в напрямку облаштування післявоєнного світу, і визначення місця і ролі США в новому світоустрої. В цьому розрізі, з моменту капітуляції Німеччини, стосунки із союзниками по антигітлерівській коаліції ставали складнішими, хоча і з різних причин щодо Великої Британії і Радянського Союзу. Тим не менш, маючи на руках надпотужну новітню зброю, Г. Трумен намагався максимально ефективно

розіграти цей козир як у війні так і в перемовинах, започаткувавши феномен так званої «ядерної дипломатії» [32, р. 83].

Ще до початку Потсдамської конференції, яка почала свою роботу 17 червня 1945 року, незважаючи на наполягання У. Черчілля провести зустріч до парламентських виборів в Британії, Трумен затягнув узгодження дати проведення, очікуючи на результати ядерних випробувань. Хоча на перших порах Трумен і намагався триматися в руслі зовнішньої політики свого попередника і його стратегії «чотирьох поліцейських», він не поділяв рузвельтівської довіри та оптимізму щодо Сталіна і його подальших намірів. А тому природньо вважав доцільнішим вести майбутні перемовини з більш сильних позицій [17, с. 298–299]. Під час пленарного засідання 24 червня відбулась коротка розмова лідерів двох наддержав, непередбачена регламентом, в ході якої Трумен повідомив Сталіну про те, що Сполучені Штати тепер мають нову зброю небаченої потужності, що правда, не уточнюючи яку саме. Хоча такий крок можна розглядати і як спробу тиску на опонента і як демонстрацію відкритості власних позицій, це повідомлення ніяк не вплинуло на результати зустрічі, оскільки Сталін знав про існування Мангеттенського проекту і його результати, фактично раніше самого Трумена зі звітів радянської розвідки [17, с. 305–306].

Окремим результатом Потсдамської конференції стало підписання Потсдамської декларації, яка від імені урядів трьох держав – США, Великої Британії та Китаю – вимагала від Японії повної капітуляції на умовах союзників. В разі відмови союзники погрожували Японії «швидким і повним знищенням» [17, с.318–338]. 28 червня уряд Японії, який ще не знав про існування нової зброї у свого супротивника, відкинув умови ультиматуму, вважаючи, що зможе вийти з війни на більш вигідних умовах. Цікавим моментом в цій ситуації є те, що Японія, розуміючи неминучість програшу у війні, намагалась використати СРСР як посередника у мирних перемовинах з союзниками. США та Велика Британія, в свою чергу, не були в цьому зацікавлені, оскільки бажали максимально

відсторонити СРСР від участі у післявоєнному врегулюванні на Тихому океані, для чого, власне, і був проголошений цей ультиматум [14]. Можна сказати, що в даному випадку Сполучені Штати однаково влаштувала будь яка відповідь Японії. Всі попередні питання пов'язані з застосуванням проти Японії ядерної зброї були узгоджені ще до фінальних випробувань самої бомби (засідання комітету з обрання цілей в Лос-Аламосі проводились ще навесні 1945 р.).

Таким чином атомні бомбардування японських міст Хіросіма (6 серпня) та Нагасакі (9 серпня) мали для США велике значення і слугували одразу трьом зовнішньополітичним цілям: завершення війни на Тихому океані, проголошення стратегічного домінування США, та застереження для СРСР у контексті невизначеності подальшої політики Сталіна щодо окупованих держав Центральної та Східної Європи, а також Балкан та Близького Сходу (Іран). В результаті, 8 серпня СРСР, як союзник США, був вимушений доєднатись до Потсдамської декларації та проголосити війну Японії, а ще через дві доби японський уряд передав союзникам пропозицію про власну капітуляцію у війні.

2.3 Розгортання ядерного протистояння США та СРСР. Після завершення Другої Світової війни Сполучені Штати опинились єдиною державою яка володіла технологіями та виробничою базою для створення ядерної зброї. Американські аналітики були впевнені, що Радянський Союз не зможе завершити власні дослідження і налагодити виробництво ядерних вибухових пристроїв ще принаймні на протязі п'яти-десяти років. Користуючись цим, Гаррі Трумен, вірний своєму прагматизму, мав можливість вести більш тверду і активну зовнішню політику в розгорнутій ним холодній війні з Радянським Союзом. Небажання Сталіна проводити демократичні вибори в окупованих червоною армією європейських державах, сприяння приходу до влади в цих країнах комуністичних прорадянських урядів, поступово змінили як публічну риторику в сторону СРСР так і характер взаємин між двома наддержавами. Замість союзників і переможців фашизму радянська влада перетворилась на осередок розповсюдження «комуністичної загрози». Радянська

ж влада знов розгорнула ідеологічну боротьбу проти США як центру «світового імперіалізму». При цьому зовнішня політика Сталіна залишалась суто прагматичною. За міркуванням Г. Кісенджера, Сталін щиро не розумів, що саме так дратує Сполучені Штати в питаннях розширення впливу СРСР в Європі, яка надто далеко від США, щоб бути зоною їх зовнішньополітичних інтересів, особливо враховуючи, що Сполучені Штати історично тяжіли до ізоляціонізму [43, с.40–58].

Впровадження 12 березня 1947 р. «доктрини Трумена», яка допомогла відсікти від впливу СРСР Туреччину та Грецію. А згодом і «плану Маршала» в тому ж році, що сприяв виведенню з урядів 17 західноєвропейських країн лівих політичних сил, одночасно економічно прив'язавши ці країни до Сполучених Штатів, лягло в основу «політики стримування комунізму». Одним з важливих елементів цієї політики була монополія Сполучених Штатів у царині ядерного озброєння. Однак, не можна сказати, що цей військово-політичний козир міг бути використаний як важіль прямого тиску чи шантажу з боку США. По-перше, на ранньому етапі розвитку ще неможливо було накопичити достатню кількість бомб аби гарантовано знешкодити монструозний військово-промисловий комплекс СРСР, особливо зважаючи на його територіальну розпорошеність по гігантським просторам радянської держави. По-друге, ще не існувало ефективних засобів доставки цих бомб до цілей. Стратегічна авіація все ще лишалась вкрай вразливою перед засобами протиповітряної оборони, мала обмежений радіус дії, отже могла спиратись лише на аеродроми країн-союзників у Європі. Однак, наявність ядерного озброєння цілком могла нівелювати перевагу СРСР в чисельності сухопутних сил, в разі їх збройної агресії проти країн Західної Європи. Радянське ж керівництво цілком усвідомлювало ці недоліки і не розглядало застосування ядерної зброї з боку США по своїй території як суттєву загрозу. Крім того, Сталін проводив досить помірковану зовнішню політику, зосереджену на «перетравлюванні трофеїв» Другої Світової війни та відновлення радянської економіки за рахунок країн-сателітів. Проте він цілком усвідомлював

перспективні можливості розвитку відповідних технологій, і сконцентрувався на досягненні паритету із США в цьому напрямку [43, с.167–188].

Завершення війни та доступ до покладів уранової руди у Східній Європі дали змогу Радянському Союзу поштовхнути розробку власної ядерної зброї. Ще 3 грудня 1944 р. «нагляд за розвитком робіт по урану» був покладений постановою Генерального Комітету Оборони СРСР на заступника голови ГКО Лаврентія Павловича Берію[8]. Роль нового куратора здебільшого полягала в зборі розвідданих про результати роботи Мангеттенського проекту, що в цілому і було успішно виконано. Радянська розвідка отримала чимало корисної теоретичної інформації, а згодом навіть креслення «Малюка» - першої ядерної бомби з детонатором «гарматного» типу, яка була скинута на Хіросіму. З 1945 р. був створений Державний комітет №1, пізніше перейменований в Перше Головне Управління при Раді Міністрів СРСР і почалась вже розробка власного ядерного вибухового пристрою під науковим керівництвом академіка Ігоря Курчатова, та під організаційним керівництвом Бориса Ваннікова [8]. Результатом роботи ПГУ було успішне випробування 29 серпня 1949 р. бомби РДС-1 на спеціально збудованому Семипалатинському полігоні в Казахській РСР. Не зважаючи на спроби засекретити випробування, факт їх проведення був зафіксований американцями. З відповідною заявою виступив Гаррі Трумен, на що 25 вересня 1949 газета «Правда» опублікувала повідомлення ТАРС, в якому заперечила, від імені М. Молотова, будь які спроби приховування. Офіційно наявність діючої ядерної зброї в СРСР проголосив голова ради міністрів СРСР маршал К. Ворошилов лише 8 березня 1950 р. Цей здобуток радянської науки та ВПК став символічною відповіддю радянської держави на створення НАТО 4 квітня цього ж року, та поразку радянської зовнішньої політики в ході щойно завершеної першої Берлінської кризи.

Оскільки ядерна монополія Сполучених Штатів відтепер була ними втрачена, протистояння обох наддержав виходило на принципово новий рівень. Радянському Союзу необхідно було наздогнати США в кількості та якості

ядерних озброєнь а також засобів їх доставки до цілей, а Сполученим Штатам необхідно було втримати першість в цих же напрямках. Зважаючи на небачені економічні та науково-технічні можливості обох країн-лідерів двополярного світу розпочався стрімкий процес озброєння що дістав назву «ядерна гонка».

2.4 Формування ядерної тріади США та СРСР. Для того, щоб краще зрозуміти якими силами та засобами, і на якому рівні технічного оснащення обидві держави протистояли одна одній у сфері ядерних озброєнь, необхідно коротко розглянути основні елементи та етапи їх розвитку.

Треба зазначити, що після завершення війни як в США так і в СРСР роботи з розробки, або вдосконалення зразків ядерного озброєння не припинялись. Для Сполучених штатів однією з головних теоретичних задач було підвищення ефективності зарядів, оскільки під час детонації перших зразків атомних бомб прореагувати встигало лише від чверті до третини вибухової речовини, що призводило до даремної втрати вартісної сировини і знижувало потужність вибуху. Також необхідно було знизити масо-габаритні показники самих вибухових пристроїв, а також вивчити особливості елементів ураження на різні об'єкти в різних умовах.

25 липня 1946 р. була проведена операція «Crossroads» - серія з двох вибухів (Ейбл та Бейкер) на атолі Бікіні, що мала встановити ефективність ядерної зброї на надводних цілях, і стала першою, про яку було повідомлено публічно. В якості спостерігачів від Радянського Союзу були запрошені зокрема керівник циклотронної комісії Радієвого інституту М.Г. Мещеряков, представник в Комісії ООН по контролю над атомною енергією С.П. Александров.

В квітні-травні 1948 р. проводилась операція «Sandstone» на атолі Єніветок – серія з трьох вибухів (X-Ray, Yoke, Zebra) в ході якої тестувались вибухові пристрої другого покоління, тобто такі, що використовували заряди з високозбагаченого урану, або комбіновані урано-плутонієві заряди. Тут вперше був випробуваний термоядерний заряд двоступінчастої схеми Улама-Теллера

(термоядерний синтез), який дав потужність у 10-12 мегатон в тротиловому еквіваленті.

В період з січня по лютий 1951 р. в США, на новому полігоні в Неваді, проводиться операція «Ranger» - серія з 5 вибухів (Able, Baker, Easy, Baker 2, Fox), що тестувала ефективність зарядів різної потужності, від 0.5 до 22 кілотонн, при детонації в повітрі на різних висотах.

В подальшому інтенсивність та розмаїття американських ядерних випробувань продовжувала наростати. Тільки за перше «ядерне» десятиліття в рамках різноманітних тестових операцій було підірвано що найменше 64 ядерних вибухових пристроїв.

Паралельно з вдосконаленням вибухових пристроїв, розроблялись також і нові засоби доставки їх до цілі, які включали в себе стратегічні бомбардувальники, атомні підводні човни та ракети-носії.

Традиційно розвинена авіаційна промисловість США дозволила їм створити цілу низку ефективних моделей під виконання різноманітних задач. Крім вільно падаючих ядерних бомб, було розроблено декілька варіантів керованих/не керованих крилатих ракет класу «повітря-поверхня» таких як BOAR (225 одиниць), що пізніше була замінена більш досконалою AGM-12 «Булпап» (22 100 одиниць), та надзвукова AGM-28 Hound Dog (722 одиниці).

Таблиця. 2.1 Стратегічні бомбардувальники США

Назва	Введення в експлуатацію	Бойовий радіус	Бойове навантаження	Кількість одиниць
Boeing B-50 Superfortress	1948	8000 км	7000 кг	370
Convair B-36	1949	10 000 км	39 010 кг	384
Boeing B-47 Stratojet	1951	4000 км	11340 кг	2041
Boeing B-52 Stratofortress	1955	7210 км	31 500 кг	744
Convair B-58 Hustler	1960	4167 км	8820 кг	116

Ракети носії, які були прийняті на озброєння армією, ВПС та ВМС США до 1962 р. можна розділити на три категорії: балістичні (наземного та морського базування), крилаті (наземного та морського базування), авіаційні (повітряного базування). Окремою групою розроблялись ракети ППО. Для охоплення більшого спектру задач, вони також різнилися за дальністю дії (малої, середньої та великої дальності).

Історія розробки американського ракетного озброєння відстежується ще з часів завершення Другої Світової війни. В цей час вивчення трофейних німецьких технологій та зразків ракет V-1 та V-2, а також інформація отримана від інтернованих за програмою «Paperclip» нацистських ракетників, очолюваних Вернером Фон Брауном, стимулювало бурхливе зростання кількості ракетних проектів. На момент завершення війни в 1945 р. різними видами та родами військ одночасно велись роботи по 19 проектам керованих та некерованих ракет, в січні їх кількість зросла до 21 проекту. Не зважаючи на закриття цілої низки застарілих проектів, загальна їх кількість продовжувала зростати, досягнувши пікового значення в 47 до середини 1946 р., після чого нестача бюджетних коштів змусить уряд скоротити фінансування цього напрямку вдвічі (з 29 до 13 млн.). В тім, подальше погіршення відносин з СРСР та початок «політики стримування», запровадженої Труменом, а також втрата ядерної монополії не давали відмовитись від найбільш перспективних проектів. Напрямок міжконтинентальних носіїв за програмою «Hermes», що був розпочатий ще у 1944 р., виявився надто затратним та стикався з рядом технічних викликів, тому перші діючі зразки ракетних носіїв ядерних зарядів були втілені у класі крилатих ракет наземного базування великої дальності MGM-1 Matador (1952 р.) для ВПС, та тактичної балістичної ракети малої дальності MGR-1 Honest John (1953 р.) для армії.

В січні 1951 р., після початку Корейської війни ВПС США знов звернули увагу на ракетну програму «Hermes». Проект був переданий Центру Керованих

Ракет Армії США з маркуванням SSM-G-14, і переглянутий в бік збільшення бойового навантаження за рахунок зменшення дальності. В середині 1951 р. програма була передана в Редстоунський арсенал, де над армійськими ракетами працювала група німецьких спеціалістів Вернера Фон Брауна. Проектування ракети було завершено до листопада 1952 р., а контракт на її виробництво отримала компанія «Chrysler», яка розпочала серійне виробництво у 1955 р. Проте, прийняття на озброєння затягнулось через необхідність підготовки кваліфікованого персоналу. Офіційно SSM-A-14 «Redstone» була прийнята на озброєння тільки у 1958 р.

Вдосконалення винищувачів-перехоплювачів та поява на озброєнні перших зразків керованих зенітних ракет породили сумніви стосовно ефективності бомбардувальників та крилатих ракет, що були основою стратегічного авіаційного потенціалу США[38]. З'явилась необхідність встановлення на ракету-носій найпотужніших, щойно розроблених термоядерних зарядів. Велетенські габарити перших таких зразків зумовили необхідність створення ракети з дуже великим корисним навантаженням. Таким чином компанія «Convair» отримала контракт на розробку далекобійної балістичної ракети MX-1593, яка пізніше отримає назву В-65 «Atlas». Програма була розрахована на 10 років (до 1963 р.), але поява радянських МБР у 1955 р. значно прискорила роботи над проектом за вимогою президента Д. Ейзенхауера, і після успішних випробувань в липні 1959 р. вона була прийнята на озброєння під маркуванням SM-65D. Одночасно з цим проектом, командування ВПС США вирішило підстрахуватись, замовивши паралельно розробку альтернативних версій основних компонентів «Атласу»: системи управління, двигунів, боєголовки. На випадок, якщо «Convair» стикнеться с проблемами при розробці будь якого з компонентів. До 1955 р. проектні роботи над компонентами-дублерами просунулись настільки далеко, що було прийнято рішення розробити на їх основі нову ракету. Контракт на розробку отримала компанія «Martin», а нова ракета отримала маркування SM-68 «Titan» і стала першою балістичною

ракетою шахтного базування. Розгортання її почалось з 1959 р., коли ракети «Атлас» вже стояли на бойовому чергуванні.

В 1956 р. на основі «Atlas» починається розробка ще двох проектів одноступінчастих ракет середньої дальності: SM-75 «Thor» шахтного базування з дальністю 2820 км. (60 одиниць) з 1959 р., та SM-78 «Jupiter» наземного базування з дальністю 2410 км. (100 одиниць) з 1958 р. Обидві несли в бойовій частині термоядерну боєголовку W49 потужністю 1,44 Мт.

З годом було реалізовано ще декілька проектів ракет наземного базування для різних родів військ. Тактична балістична ракета SSM-G-17 «Corporal» (1955 р.) для армії, стратегічна міжконтинентальна крилата ракета SM-62 Snark (1958 р.) і тактична крилата ракета MGM-13 Mace (1959 р.) для ВПС.

Військово-морські сили Сполучених Штатів також поступово переозброювались, пристосовуючись до нових умов ведення війни. В січні 1955 р. в море вийшов перший підводний човен з атомним реактором в якості силової установки USS Nautilus (SSN-571). 25 березня 1960 р. АПЧ USS Halibut (SSN-587) вперше здійснив запуск SSM-N-8A Regulus - крилатої ракети надводного і підводного базування з ядерною боєголовкою, що була прийнята на озброєння ВМС США у 1955 р. В період з 1959 по 1961 рр. у склад ВМС було введено 5 АПЛ типу «Джордж Вашингтон» - першого в світі проекту атомного підводного човна з балістичними ядерними ракетами на борту (ПЧАРБ). А у 1961 р. ще 5 ПЧАРБ типу «Ітан Аллен». Обидва типи озброювались балістичними ракетами UGM-27A «Polaris A-1» (1960 р.) та UGM-27B «Polaris A-2» (1962 р.) відповідно, у 16 пускових шахтах на кожному човні.

Що стосується протиракетної оборони США, то до 1962 р. вона все ще знаходилась на стадії формування. Тобто, незважаючи на наявність всіх необхідних її елементів, вона все ще не була організаційно об'єднана в окрему систему з центральним органом керування. Роботи по створенню такої системи розпочнуть лише у 1963 р. з подачі міністра оборони Роберта Макнамари (програма «Sentinel»). Втім, на озброєнні вже стояли протиповітряні ракети

великої дальності наземного MIM-14 Nike-Hercules (з 1958 р.) та підземного CIM-10 Bomarc (з 1959 р) базування. Обидві – продукти ракетного проекту «Wizard». Також, у 1960 р. були розгорнуті радари AN/FPS-49 (розробка Д. К. Бартона) для Системи попередження про ракетний напад, і поставлені на бойове чергування в США (Аляска) та Великій Британії. На них спиралась система напівавтоматичної координації дій перехоплювачів SAGE (Semi Automatic Ground Environment), яка могла виводити перехоплювачі в район цілі без участі пілота, шляхом керування радіосигналом автопілота літака.

Таким чином до початку 1960-х рр. Сполучені штати, в цілому, завершили формування власної «ядерної тріади», маючи ядерне озброєння та засоби його доставки для всіх родів військ.

До кінця 1949 р. в Радянському Союзі було виготовлено ще дві бомби типу РДС-1, а у 1950 р. – ще дев'ять. Проте всі вони являли собою лише експериментальні пристрої. Крім того не було і засобів їх доставки. Найкращий на той момент бомбардувальник СРСР – Ту-4, який по суті був дещо поліпшеною копією американського В-29, мав дальність польоту 5100 км. яка не була міжконтинентальною, що давало змогу наносити удари тільки по передових базах США у Західній Європі (включно з Англією). Протягом наступних трьох років СРСР вдалось виготовити в загальному рахунку 29 ядерних зарядів типу РДС-1 в тому числі три вже серійного виробництва.

24 вересня 1951 р. в Радянському Союзі проводять успішне випробування ядерного заряду нового типу «502-М» або РДС-2, в якому був використаний більш ефективний «імплзівний» метод детонації, що дозволило знизити загальну масу виробу з 4500 кг. до 3100 кг., та починають їх виготовлення паралельно з РДС-1. Таким чином, на кінець 1951 р. СРСР мав 35 атомних бомб: 29 РДС-1 і 6 РДС-2.

12 серпня 1953 р. проводиться успішне випробування термоядерного заряду РДС-6с. Хоча СРСР і відстав у часі від аналогічних випробувань в США, радянський заряд, на відміну від американського, вже був виготовлений у

вигляді авіаційної бомби, а не громіздкого стендового пристрою. Що правда ціною зменшення потужності: 400 кілотонн проти американських 10 мегатонн.

30 жовтня 1961 р. на полігоні №6 (Нова Земля) проведені випробування найпотужнішої в історії (58 мегатонн) термоядерної бомби - АН602. Не зважаючи на вражаючі ефекти вибуху – спалах візуально фіксувався на відстані 1000 км., а ударна хвиля тричі обігнула земну кулю – практичної користі від такої бомби не було. Ці випробування були лише демонстрацією сили, яка мала затьмарити відставання СРСР в ядерній гонці. Про підготовку випробувань було публічно повідомлено Хрущовим на XXII з'їзді КПРС, та у приватній бесіді одному з американських політиків, що було опубліковано 8 вересня 1961 р. в газеті «Нью-Йорк Таймс».

Подальший розвиток ядерного комплексу СРСР в цілому співпадав з американським. Радянська наука швидко скорочувала технологічний розрив, але СРСР продовжував відставати і надалі в темпах виробництва ядерних зарядів.

Що стосується засобів доставки, то тут помітні деякі принципові відмінності. Перш за все явне відставання у технологічному розвитку авіаційної промисловості. Попри усвідомлення необхідності мати стратегічну авіацію та численні проекти важких бомбардувальників, розроблені, в тому числі, за допомогою інтернованих німецьких спеціалістів, довести до реалізації і поставити на озброєння вдалось лише три моделі. Післявоєнний ТУ-4 (1195 одиниць) – калька американського В-29, який мав обмежений бойовий радіус та стелю, а з появою на початку 50-х реактивних винищувачів 2-го покоління став повністю неефективним. Та два паралельні дублюючі проекти: М-4 (90 одиниць) - турбореактивний і ТУ-95 різних модифікацій (496 одиниць) – турбогвинтовий. Мала чисельність першого пов'язана з вузькістю його задачі. Він повинен був наносити удари по території США по так званому «трансполярному маршруту» - найближчий повітряний маршрут з території СРСР до території США, отже поступався турбогвинтовому конкуренту в дальності дії за рахунок збільшення швидкості. Обидві моделі мали можливість використовувати як не керовані

бомби вільного падіння, так і, з 1960 р., крилаті ракети Х-20 з боеголовкою 32Д, та Х-20М з термоядерною бойовою частиною, і дальністю дії до 7000 км.

Командно-адміністративна модель управління, та відсутність внутрішньої конкуренції між розробниками та підрядниками в СРСР дозволили радянській ракетній програмі наздогнати США в напрямку розробки балістичних ракет, навіть не зважаючи на скудність трофейних німецьких зразків та спеціалістів, більша частина яких опинилась під контролем США. Успішні дії радянських військ на фронтах та налагодження в цілому роботи військової промисловості дозволили виділити ресурси для організації розробки ракетної техніки. 18 лютого 1944 р. виходить постанова РНК «Про роботу Державного інституту реактивної техніки». Реактивний інститут, як головна дослідницька установа в цій царині, під іменем «НДІ-1» підпорядковувався Народному Комісаріату Авіаційної Промисловості. Пошукові групи НДІ-1 почали діяти на визволених від вермахту територіях Східної та Центральної Європи у пошуках німецьких ракетних технологій, але успіху не мали. У 1945 р. була створена група «Постріл» на чолі з С. П. Корольовим, яка намагалась відтворити діючий зразок V-2 (Р-1 в радянському виконанні), відновивши розрахунки і креслення по розрізним фрагментам які вдалось зібрати по всій території радянської зони окупації. В 1948 р., озброївшись певним досвідом, в НДІ-88 С. П. Корольова почали розробку Р-2 – власного проекту оперативно-тактичної балістичної ракети для армії з дальністю польоту 550 км. Після серії успішних випробувань 27 листопада 1951 р. Р-2 була прийнята на озброєння бригад особового призначення РВГК. 30 листопада 1951 р. вийшов наказ міністра озброєнь Устинова Д. Ф. про організацію серійного виробництва цих ракет. Р-2 стає основним боєприпасом для радянських наземних тактичних комплексів 2К-4 «Філін» (36 машин виготовлено у 1957 - 1958 рр.), та 2К1 «Марс» (25 одиниць в період 1957 - 1958 рр.).

Наступним кроком в класі тактичних ракет малої дальності стала Р-11, розробка якої почалась у 1950 р. Ракета Р-11 забезпечувала таку ж дальність

польоту що і Р-1 (150 км), маючи при цьому у 2,5 рази меншу масу та менший час підготовки до запуску. Ця модель стала основним боєприпасом для ракетно-тактичних комплексів наземного базування Р-11М (8А61/8К11), або SS-1В «Scud А» за класифікацією НАТО, прийнятих на озброєння в липні 1955 р. Також з лютого 1959 р. на озброєння було прийнято модифікацію Р-11ФМ з дальністю дії до 250 км для надводного пуску з підводних човнів. В жовтні 1961 р. на озброєнні ВМФ з'явиться ракета Р-13, що була спеціально розроблена для ракетних комплексів Д-2 радянських підводних човнів проекту 629 та 658. В порівнянні з Р-11ФМ її дальність була збільшена до 600 км., але головний недолік – надводний старт – усунути не вдалось.

Продовження робіт по вдосконаленню Р-11 призвели до появи нової ракети – Р-17, що стала основою для наземного комплексу оперативно-тактичного призначення 9К72 «Эльбрус» (SS-1с «Scud В» за класифікацією НАТО), що був прийнятий на озброєння в березні 1962 р. Р-17 мала дальність польоту 300 км і оснащувалась зарядом типу РДС-4 потужністю 10 Кт.

У 1949 р. почалась розробка ракети середньої дальності Р-5, після відмови від завершення розробки ракети Р-3 з проектною дальністю 3000 км, яка була визнана нереалізуємою на тому етапі розвитку ракетної техніки. Замість цього було вирішено розробляти ракету с дальністю близько 1200 км на основі технічних рішень, вже випробуваних на попередніх ракетах і втілити частину з того, що призначалось для ракети Р-3. 21 червня 1956 р. на озброєння була прийнята ракета Р-5М – модифікація Р-5 з ядерним бойовим зарядом. В 1957-1958 рр. на ракету Р-5М були переозброєні практично всі дивізіони інженерних бригад РВГК, у ВПС цю ракету освоювали 15 полків. Згідно плану використання ракетних частин в разі бойових дій, затвердженому в листопаді 1957 р., почалось їх перебазування в прикордонні райони.

3 травня 1960 р. на бойове чергування встає ракета Р-12 з дальністю дії 2080 км. та поліпшеною, порівняно з Р-5 системою управління, розроблена в ОКБ-586.

В квітні 1961 р. прийнята на озброєння ракета наземного базування Р-14 (100 одиниць до 1987 р.), що розроблялась як відповідь на американські ракети «Тор» та «Юпітер». Р-14 мала дальність польоту до 4500 км. при цьому зберігаючи ту ж межу відхилення, що і у Р-12 та аналогічну боеголовку потужністю 2.3 Мт.

20 травня 1954 р. було прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР про створення балістичної ракети міжконтинентальної дальності (9000 км з максимальним навантаженням). Роботи були доручені ОКБ-1. Для виконання науково-дослідницьких та експериментальних робіт, починаючи з лютого 1955 р., створено науково-дослідницький полігон №5 в Казахстані (нині космодром Байконур). Через два роки, на початку 1957 р., нова ракета, що отримала позначення Р-7 була готова до випробувань. Окремо, під нову ракету, з 21 квітня 1956 р. розроблявся термоядерний заряд потужністю 2 Мт., а також було розпочато будівництво стартової станції (об'єкт «Ангара») в районі Плесецьку. В результаті довгої доводки стартового комплексу і його високої вартості, офіційне прийняття ракети на озброєння значно затягнулось. 15 грудня 1959 р. перша стартова станція заступила на бойове чергування. Ще через 2 дні, постановою уряду СРСР створено новий рід військ – Ракетні війська стратегічного призначення. На бойовому чергуванні до зняття з озброєння у 1968 р. стояло 6 таких ракет.

Крилаті ракети морського базування (серія «П») почали надходити до ВМФ СРСР починаючи з 1959 р. і встановлювались як на дизельних ПЧ (проектів 613, 644, 665, 651 – усього 29 одиниць) і бойових кораблях, так і в якості берегових батарей (на рік раніше).

В серпні 1955 р., на пів року пізніше ніж в США, був спущений на воду перший радянський АПЧ К-3 «Ленінський комсомол», започаткувавши цілу низку проектів радянських АПЧ. До початку 1960-х рр. в строю знаходилось 5 АПЧ проекту 659 з крилатими ракетами П-5, та 8 АПЧ проекту 658 з балістичними ракетами. Окремо діяли 24 дизельні ПЧ проекту 629, і 7 дизельних

ПЧ проекту 611, які також мали на озброєнні балістичні ракети Р-13 та Р-21. Таким чином, радянські підводні човни з ракетно-ядерним озброєнням переважали чисельністю американські, але поступались якістю. Були повільніші та більш помітні в акустичному спектрі, із меншою автономністю (дизельні) а також поступались кількістю ракет на човен (3-5 пускових шахт на радянських човнах проти 16 на американських).

Таким чином бачимо, що СРСР до початку 60-х також мали цілком сформовану «ядерну тріаду», в технологічному аспекті значно поступаючись США в «повітряній» складовій, маючи відносний паритет в «морській» складовій, і значну перевагу в оперативно-тактичній складовій наземного базування. Не зважаючи на відносний технологічний паритет, досягти паритету в кількості готових до застосування ядерних зарядів СРСР не вдалось. Сказались як відставання в часі набуття необхідних технологій так і економічна відсталість, зумовлена важкими наслідками Другої Світової війни. До 1962 р. Радянському Союзу вдалось накопичити близько 3000 тисяч ядерних зарядів проти 27 000 тисяч в Сполучених Штатах.

Розділ 3

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ПОЛІТИКИ ЯДЕРНОГО СТРИМУВАННЯ

Політика ядерного стримування виникає не одразу і не без причини. Встановлення основних чинників, що призвели до відповідних рішень з обох сторін конфлікту є однією з головних цілей даного дослідження. Крім того сама ця політика не лишалась незмінною і приймала різні форми протягом часу. В цьому розділі ми зробимо спробу відокремити певні хронологічні етапи, які будуть характеризуватись власними особливостями політики ядерного стримування між США та СРСР.

3.1 Політика ядерного стримування в період 1945 – 1954 рр. З точки зору формування ролі ядерного озброєння у військовій та політичній стратегіях двох наддержав саме період 1945-1954 рр. мав наріжне значення. Початковий етап цього періоду знаменує поява діючої ядерної зброї взагалі, і перше її бойове застосування. Верхня ж межа цих хронологічних рамок зумовлена низкою інших важливих подій. В 1953 р. СРСР випробовує свою першу термоядерну бомбу, остаточно зруйнувавши ядерну монополію США в технологічному аспекті. Крім того, зі смертю Й. Сталіна в Радянському Союзі починаються суттєві перетворення як внутрішнього економічного і соціального характеру, так і у зовнішньополітичному напрямку. В Сполучених Штатах у 1952 р. адміністрація Гаррі Трумена змінюється адміністрацією Дуайта Ейзенхауера, який, в свою чергу проголошує доктрину «масованої відплати» [26]. Таким чином саме 1954 р. чітко відділяє зміну стратегічної парадигми в напрямку ядерного протистояння з боку обох центрів біполярного світу. Отже, в окреслений нами період ядерна гонка ще не набуває драматичної напруги. Протистояння двох наддержав в рамках холодної війни проходило здебільшого у площині ідеології, дипломатії та зовнішньоекономічної експансії. Що ж стосується царини стратегічного озброєння, то тут обидва лідери намагалися розв'язати, в цілому,

дуже схожі питання засадничого характеру, щодо своїх ядерних проектів. Отримавши до рук новітній вид озброєння необхідно було розглянути і зважити можливість його застосування задля досягнення зовнішньополітичних цілей. Необхідно було знайти місце ядерної зброї в нових військово-політичних стратегіях, напрацювати способи презентації власних досягнень у сфері ядерних технологій та досягнень супротивника, організувати систему управління атомними проектами, тощо.

Окремим цікавим питанням в цьому процесі є питання про участь американських та радянських вчених у формуванні національної політики в ядерній сфері. Саме вони першими звернули увагу політиків на потенціал ядерної фізики. Більш того, вчені не обмежувались розв'язанням суто технічних питань і активно давали свої прогнози щодо ролі атомної бомби в міжнародних відносинах, діючи інколи навіть всупереч національним інтересам на користь інтересів загальносвітових. Як приклад цього можна назвати несанкціоновані обміни інформацією між американськими, британськими та радянськими вченими в період роботи Мангеттенського проекту. Унікальність нового виду озброєння полягала в його надзвичайній технологічній складності та неможливості випробувати в реальних бойових умовах, тим більше масовано. Тож політикам в певній мірі доводилось покладатися на думку вчених і результати їх досліджень і випробувань. Таким чином, тільки вчені мали повне усвідомлення специфіки ядерного озброєння, необхідне для напрацювання нових підходів до його застосування. В США у 1946 р. контроль за ядерними технологіями перейшов від військового відомства до цивільних осіб, і були створені Комісія з атомної енергетики (Atomic Energy Commission) и Головний консультативний комітет (General Advice Committee) під головуванням наукового керівника Мангеттенського проекту Роберта Опенгеймера. Цікаво, що, залучаючи власних вчених до регулярних консультацій з питань ядерної зброї, американське керівництво було впевнене, що радянські вчені подібного впливу на політику радянських лідерів не мають. Принаймні, посол США в СРСР

У. Б. Сміт доповідав, у 1946 р. в Вашингтон, що «цей уряд тримає своїх вчених, як і все інше, під контролем» [11]. І, в цілому він був правий. Так, зі слів А. А. Громико, Сталін якось відмітив, що з Курчатовим проблему заборони атомної зброї не обговорював, оскільки це питання політики, а не науки та технологій [34, с. 166]. А член Спеціального Комітету при ГКО П. Л. Капиця в листі на ім'я Сталіна від 25 листопада 1945 р. бідкувався: «Наше культурне виховання ще недостатнє, щоб поставити Капицю-вченого вище за Капицю-начальника... Міркування вчених часто приймаються зі скептицизмом, і за спиною роблять по-своєму» [42]. Через розбіжності з куратором атомного проекту Л. П. Берією, Капиця був відсторонений від роботи і посаджений під домашній арешт. Втім, уявлення про якійсь вирішальний вплив вчених на американську ядерну політику також є спірним. В обох випадках політики по суті використовували своє службове положення для розв'язання конфліктів із вченими, і взагалі не часто прислухались до них.

Надзвичайно важливим також є питання зміни загальної військової стратегії з появою ядерної зброї. Небачена досі потужність, очевидно, виводила її за рамки звичайних засобів ураження і вимагала деякого переосмислення як принципів використання самої атомної зброї, так і її місця у військових доктринах. Так посол США У. Б. Сміт зазначав у своїх телеграмах держсекретарю, що, ймовірно, радянське керівництво мінімізує значення атомної бомби тільки на словах і тільки тому, що СРСР нею поки не володіє [11]. В рамках радянської тактики применшення ролі нової зброї, Сталін в інтерв'ю газеті «Санді Таймз» у вересні 1946 року зазначив, що атомна бомба призначена «для залякування слабонервних» і не може «вирішувати долі війни» [34. С. 86]. Однак, про те, що радянське керівництво надавало велике значення своєму атомному проекту говорить вже хоча б той факт, що його куратором був заступник голови Ради міністрів СРСР Лаврентій Берія. Для радянського керівництва небезпечною була саме монополія США на ядерну зброю, і здебільшого в політичному аспекті, а не факт її існування як такий. Тому не

дивно, що значення атомної бомби радянським керівництвом активно применшувалось, на фоні чого доволі суперечливо виглядали заяви міністра іноземних справ В. М. Молотова, який ще 6 листопада 1947 р. публічно заявляв, що «Радянський Союз має в своєму розпорядженні атомну зброю».

Для американських лідерів применшення значення атомної ролі було недоцільним, однак для них залишалось відкритим питання про можливість його використання як військового та дипломатичного інструменту. Таким чином, деяку сміливість політики стримування можна пояснити тим, що американське керівництво боялось згаяти час і намагалось за допомогою ядерної дипломатії здійснити вплив на Радянський Союз. При цьому, не має ніяких свідчень прямого впливу американської атомної бомби на радянську зовнішню політику цього періоду, і ніяких ознак негайного перегляду військової стратегії СРСР. Таким чином, питання ядерного озброєння залишалось стратегічно важливим для обох учасників, але поки що суттєво не впливало на реальні події «на землі», що зумовлено низкою факторів різного характеру. По-перше обидва лідера, і Трумен і Сталін, залишались політиками старої формації які продовжували діяти в руслі післявоєнного облаштування світу, намагаючись, в першу чергу, закріпити своє домінуюче положення в світі і скористатись привілеями головних переможців нацизму. Післявоєнна розруха в СРСР та проблеми згортання військової економіки в США також потребували певної уваги і часу на їх вирішення. Тому обоє були зосереджені більше на розвитку власних держав, закріпленні міжнародних позицій і підтримці миру та стабільності в світі, хоча і в діаметрально різному розумінні цих понять. Трумен намагався стримувати комунізм і розповсюджувати «демократію», а Сталін – розповсюдити комунізм і стримати «імперіалізм». В боротьбі двох ідеологічних моделей за прихильність виснаженого Світовою війною населення планети не було місця прямим взаємним військовим погрозам та викликам, вони б справляли зворотній ефект. До того ж, діяти необхідно було обережно, так щоб не підірвати ідеологічних засад та авторитету новоствореної Організації Об'єднаних Націй, членами Ради

Безпеки якої були і СРСР і США. В цьому сенсі навіть утворення НАТО у 1949 р. створювало деяку двозначність, оскільки наявність будь яких військових блоків, навіть оборонних, протирешило ідеї колективної безпеки і повертало систему міжнародних відносин до розподілу зон впливу, проти яких ще у 1917 р. виступав Вудро Вільсон, та політики «балансу сил» до якої, з притаманною лише йому наполегливістю, схилив Рузвелта Вінстон Черчилль. Тому наприклад, навіть маючи таку можливість, США не використали ядерну зброю проти комуністичного Китаю – не визнаного ООН, не зважаючи на всі наполягання Чан Кайші, або авантюрні ідеї Дугласа Макартура під час Корейської війни. Крім того, в економічному плані, і Радянський Союз та окупована ним Східна Європа, і Західна Європа, як головний союзник США, знаходились в скрутному становищі післявоєнної кризи. Основні зусилля обох наддержав до початку 1950-х рр. були спрямовані на економічне відновлення та укріплення міжнародних союзів. Питання оборони Західної Європи від радянської загрози гальмувалось відсутністю твердого економічного базису, здатного її забезпечувати. Сполучені штати ніколи не збирались брати на себе роль мецената в цьому питанні, і тільки необхідність витиснути комуністів із західноєвропейської політики, а також необхідність реалізувати накопичені за час війни фінансові активи, породила план Маршала, який дав запал євроінтеграційним процесам. А ті, в свою чергу не могли бути реалізовані без участі найбільших промислово-економічних центрів Західної Європи – Франції та Німеччини. Біда в тому, що обидві держави були розорені війною та деморалізовані її наслідками, а Німеччини, до того ж була розділеною і не мала визначеного статусу [40]. Дедалі зростала напруга в колоніальних володіннях Великої Британії та Франції, де за негласної підтримки Комінформу розгортались національно-визвольні рухи. На близькому сході розгорався конфлікт навколо новоутвореної Ізраїльської держави, розділеною залишалась Корея. Не існувало чіткої концепції подальшого міжнародного розвитку, оскільки провідні держави світу балансували між теоретичними принципами колективної безпеки та фактичним розгортанням процесу

поляризації, знаходячи шлях навпомацки, під тиском поточних обставин. В таких складних умовах пряма військова агресія, або будь які дії, що могли до цього призвести, не розглядались Сполученими Штатами та Радянським Союзом як інструмент зовнішньої політики і лишались суто гіпотетичними в обох випадках. Також, через технологічну нерозвиненість засобів доставки ядерних зарядів, обидві держави були вкрай обмежені у їх застосуванні. Радянський Союз був надто великим, особливо враховуючі ще й наявність держав-сателітів, і зовсім не беззахисним, щоб його можна було швидко зломити ядерними бомбардуваннями. Сполучені Штати ж були надто далеко щоб бути ефективно ураженими радянською ядерною зброєю, кількість якої залишалась далеко не стратегічною. Водночас, маючи на увазі концентрацію радянських збройних сил на західному кордоні і їх значну чисельну перевагу, було цілком зрозуміло, що за будь яку агресію проти СРСР розраховуватись буде Європа і в першу чергу Західна Німеччина, а не США. Всі ці обставини були цілком зрозумілими світовим лідерам, що і забезпечувало відносну стабільність. В історичній полеміці нерідко говорять про існування різноманітних військових планів як агресивного так і оборонного характеру, що розроблялись генеральними штабами обох наддержав одразу після закінчення війни, або навіть напередодні її завершення. Були і плани які спирались на масоване застосування ядерної зброї як от «Booshwaker» або «Dropshot». Але слід розуміти, що такі плани постійно розробляються і корегуються генеральними штабами всіх країн стосовно всіх вірогідних супротивників, оскільки в цьому полягає суть їх роботи – бути готовими до будь якого сценарію оборони держави. Сама їх наявність не є доказом будь яких політичних намірів. Отже, ядерна зброя залишалась гарантом власної безпеки, а не стратегічного наступу.

Не зважаючи на розбіжність ідеологічних засад та моделей управління, Сполучені Штати та Радянський союз в період з 1945 по 1949 р. стикались з низкою схожих проблем, і різність між їхніми системами прийняття рішень не мали, в цьому сенсі, ніякого значення. Дії однієї держави тягнули за собою

реакцію іншої, а міжнародна система та політична ситуація корегували ці акти, накладаючи на них обмеження, або надаючи можливості[19]. Можна навести деякі приклади такої взаємодії. Постанова ГКО СРСР про створення Лабораторії №2 для вивчення методів отримання плутонію та досліджень в області розділення ізотопів урану було прийнято 11 лютого 1943 р. після того як була отримана інформація про ядерні розробки в США та Великій Британії. Спеціальний комітет по вирішенню ядерної проблеми був заснований в СРСР 20 серпня 1945 р., тобто невдовзі після атомних бомбардувань Хіросіми та Нагасакі. В свою чергу, американське рішення створити термоядерну бомбу можна розглядати як реакцію на надбання Радянським Союзом власної атомної зброї, і спробу продовжити ядерну монополію хоча б у технологічній площині. Коли обговорювалось питання про продовження работ із створення термоядерної зброї, держсекретар Дін Ачесон в суперечці з Оппенгеймером висловив сумнів, що можна «переконати параноїдального супротивника роззброїтись, показавши йому приклад» [34, с. 301]. Це засвідчує, що радянське керівництво не здавалось американцям раціональним. Втім, як писав академік А. Д. Сахаров, «позиція Оппенгеймера була не беззмістовною», адже якби не американська ініціатива у цій сфері, «то в СРСР або взагалі не займались військовою термоядерною проблемою, або почали б займатись набагато пізніше» [42]. Ця думка підтверджується тим фактом, що постанова Ради міністрів СРСР про створення водневої бомби було прийнято 26 лютого 1950 р., тобто приблизно через місяць після того, як 31 січня 1950 р. Гаррі Трумен оголосив про продовження робіт по створенню так званої «супер бомби». Ворнер Шилінг зазначає, що ситуацію яка в результаті склалася, можна розглядати як дилему безпеки. Обидві держави хотіли б жити у світі, де не існує термоядерної зброї, але намагались уникнути світу, в якому цією зброєю володів би тільки противник [20].

3.2 Політика ядерного стримування в період 1954-1961 рр. Зі зміною лідерів точки напруженості між двома наддержавами залишились тими ж, однак підхід до вирішення цих питань дещо змінився. За іронією долі, Ейзенхауер і

Хрущов, які намагались транслиувати ідеї мирного співіснування між двома блоками, опинились під тиском внутрішніх економічних і політичних проблем, що підштовхували їх до посилення ескалації і пошуку більш дешевого і ефективного засобу укріплення національної безпеки і міжнародної стабільності[19]. Одним з інструментів, який відповідав даним вимогам була ядерна зброя, другим – диверсифікація витрат і ризиків за рахунок союзників. Це в свою чергу стимулювало науково-технічний розвиток стратегічних видів озброєння в обох державах за рахунок скорочення витрат на загальновійськові підрозділи, а також формуванню нових військово-політичних блоків: СЕАТО (1954 р.), ОВД (1955 р.), та СЕНТО (1957 р.). Почались і перші відкриті погрози застосування ядерної зброї, що правда тільки проти третіх країн, які входили в зону впливу обох наддержав: з боку США проти КНР на завершальному етапі Корейської війни у 1953 р., та з боку СРСР проти Великої Британії та Франції в ході Суецької кризи у 1956 р. Оскільки площа зон впливу обох держав постійно збільшувалась, самотужки забезпечувати належну військову присутність по всьому світу ставало дедалі важче і витратніше. При чому США в цьому плані страждали від падіння прибутків зовнішньої торгівлі по мірі того як промисловість Західної Європи долала післявоєнну кризу і розвивала власний економічний простір, а СРСР навпаки – страждав через постійну необхідність розвивати за власний рахунок відсталі економіки своїх сателітів. Більш ефективною ставала стратегія військово-технічної підтримки союзників, тобто посилення співробітництва по лінії розвідок та спецслужб і розміщення ядерної зброї на території інших держав, там де це дозволяла локальна політична ситуація та міжнародне становище. Однак очевидно, що загальна ситуація не змінювалась раптово, а скоріше еволюціонувала у часі під дією обставин політичного, дипломатичного та економічного характеру. Взаємна недовіра між союзниками по антигітлерівській коаліції поступово поглиблювалось із часом, а технічні можливості в ядерному протистоянні тільки зростали, що було продемонстровано вище. Як тільки розробка нової зброї та засобів її доставки

досягли необхідного рівня, обидві держави почали насичувати свої кадрові частини цією новітньою зброєю, спочатку на власній території, а згодом і на території союзників [39]. Що правда і тут не обходилося без певних нюансів.

Найтоншою і найнебезпечнішою лінією розмежування, звісно, залишалась розділена Німеччина. Недовіра до зовнішньополітичного курсу радянського керівництва і усвідомлення військової загрози з боку СРСР штовхали західноєвропейські уряди і США до зміцнення своїх оборонних можливостей в регіоні. Треба відмітити, що ці побоювання не були безпідставними. Радянська армія залишалась на території Східної Німеччини в кількості, яка очевидно перевищувала необхідність контролю над окупованими територіями переможеного і розбитого наголову супротивника на доволі обмеженій території. Директивою Ставки верховного головнокомандування № 11095 від 29 травня 1945 р. була створена Група радянських військ в Німеччині (ГРВН) чисельність особового складу якої на 1949 р. складала майже 3 млн. військовослужбовців. В той час як основу окупаційних сил США в Європі становила 7-ма польова армія загальної чисельністю трохи більше 200 тис. Саме це зумовило двоетапний процес інтеграції Західної Німеччини до системи колективної євроатлантичної оборони [16, с.135-140]. Спочатку об'єднанням союзних зон окупації і створенням 20 вересня 1949 р. Федеративної Республіки Німеччини, а потім і включення її в НАТО 9 травня 1955 р.

В таких умовах єдиним способом затримати ймовірний радянський наступ було включення до складу армії та ВПС підрозділів, озброєних атомними бомбами та комплексами тактичних балістичних та крилатих ядерних ракет. І цей процес починається як раз за часів адміністрації Ейзенхауера [33]. З 1954 р. в Західній Німеччині починають розгортати у складі армії окремі ракетні батальйони MGR-1 «Honest John» призначені для масованих ударів по об'єктам на передньому краї оборони. Армійські командування також отримують батальйони MGM-5 «Corporal», які мали наносити удари по оборонним позиціям противника, відкриваючи дорогу механізованим контрударам сил НАТО,

прикриваючи зокрема так званий Фульдський коридор – найбільш вірогідний напрямок наступу сил ОВД. Всього в Західній Німеччині та Італії було розміщено 12 таких батальйонів по 35 систем в кожному, з 1957 р. вони стояли на бойовому чергуванні, у складі 27-го та 47-го ракетних полків королівської артилерії, у Великій Британії. В цьому ж році ВПС США в Західній Німеччині розгортають у складі 38-го тактичного ракетного крила в Рейнланд-Пфальці системи MGM-1 «Matador» які мали наносити удари по стратегічним об'єктам у Східній Європі. З 1958 р. ці ж системи розгортаються на території Тайваню та Південної Кореї у складі 868-го ескадрону тактичних ракет. З 1959 р. їх до складу Flugkörpergruppe 11 отримують і ВПС ФРН.

Найбільшої активності процес розміщення ядерного озброєння навколо СРСР та його союзників набуває у 1958 році. Що пов'язано з розгортанням Радянським союзом, який не маючи можливості досягти ядерного паритету у чисельності, намагався створювати тиск більш погрожуючим розміщенням стартових комплексів, ядерних балістичних ракет Р-5М на території ГДР, а згодом і в Калінінграді [41, с.125]. Так, MGM-13 «Mace» були розгорнуті в Республіці Корея у складі 58-го тактичного ракетного крила. Пізніше у 1962 р. 58-ме тактичне ракетне крило було розформовано і його функції передані 498-й тактичній ракетній групі на острові Окінава [41, с.127-129]. В Європі було розміщено близько 200 ракет «Mace» і ще близько 60 на Далекому Сході. Основними цілями для них мали стати стратегічні об'єкти в Західній Європі, а також на території Північної Кореї та КНР. PGM-11 «Redstone» також були розгорнуті в Західній Німеччині з 1958 по 1964 рр. Головними частинами що застосовували ці ракети стали 40-ва та 46-та групи польової артилерії. Великий радіус дії цих ракет та їх висока точність дозволяли використовувати їх для безпосередньої підтримки контрнаступаючих частин НАТО, шляхом нанесення ядерних ударів по лініях оборони радянських військ.

Але найважливішим елементом системи ядерного стримування в цей період, що мав вже стратегічне, а не оперативно-тактичне значення, як попередні

зразки, звісно стають балістичні ракети середньої дальності. Незважаючи на те, що обидві наддержави вже мали на озброєні міжконтинентальні балістичні ракети, їх технічна недосконалість, надвисока вартість і неможливість постійно тримати їх на бойовому чергуванні в стані бойової готовності зумовило, в обох випадках їхнє розгортання лише на власній території. Це, в свою чергу, знижувало їх стратегічну ефективність, оскільки час підльоту таких ракет надавав змогу противнику прийняти відповідні контрзаходи і завдати удар у відповідь. Балістичні ракети середньої дальності дозволяли перекрити ці недоліки, компенсуючи нестачу дальності постійною боєготовністю, мобільністю і можливістю приховати точне місце розгортання (особливо при розміщенні на підводних човнах) та високою швидкістю з часом підльоту в межах 10 хвилин. В серпні 1958 р. почалось розгортання ракет PGM-17 «Thor» на території Великої Британії, що мало прикрити ядерною парасолькою північний фланг НАТО. На перших порах ці ракети підпорядковувались американському командуванню, але згодом було прийнято рішення, з політичних та логістичних мотивів, підпорядкувати всі розгорнуті у Великій Британії батареї бомбардувальному командуванню Королівських військово-повітряних сил у складі 77-ї ескадрильї. До 1960 р. під командуванням RAF опинилось 60 ракет цього типу розпорощених територією Шотландії у складі 20 ескадриль по три ракети в кожній. Що ж стосується PGM-19 «Jupiter», то їх спочатку планували розмістити на території Франції. Проте, погіршення стосунків між Францією та Сполученими Штатами призвели до того, що президент де Голль відмовився розглядати це питання, і попередньо сплановане розгортання довелось відкласти. В пошуках альтернативи командування ВПС США звернуло увагу на південних союзників по НАТО – Італію та Туреччину [37]. З військової точки зору обидві ці країни представляли собою навіть більш зручні позиції для передового розгортання ракет, ніж Франція. Базуючись в Італії, «Юпітери» з їх дальністю у 3000 тис. км. могли б тримати на прицілі не лише стратегічні об'єкти на території союзників СРСР по Варшавському договору, але і на території самого

Радянського Союзу. У 1959 р. було досягнуто домовленості з італійським урядом про розміщення на території країни 865-ї та 866-ї ракетних ескадриль, які раніше базувались в Хантсвіллі США на базі «Редстоунський арсенал». Для розміщення двох ескадронів у складі 15 ракет в кожному, в Італії була обрана авіабаза «Джиойя дель Колле» в Апулії на півдні півострова. Згодом було розміщено третій ескадрон, який довів загальну чисельність ракет до 45. Комплекси знаходились під офіційною юрисдикцією італійських ВПС і обслуговувались італійським персоналом, проте контроль за боєголовками та їх встановленням здійснювали американські офіцери.

В свою чергу, уряд Туреччини, побоюючись радянських претензій на Чорноморські протоки, підтримало американську ініціативу по розміщенню американської ядерної зброї на своїй території. В наслідок цього у 1961 р. 15 ракет «Юпітер» було розгорнуто на п'яти позиціях навколо Ізміру. Так само як і в Італії, обслуговуванням комплексів займався турецький персонал, боєголовки ж залишались під контролем офіцерів США. Маючи відносно короткий час підготовки до запуску – близько 15 хвилин – та високу, на ті часи, швидкість польоту, ці ракети могли завдати руйнівного удару по стратегічним тилам Радянського союзу в разі початку бойових дій. Розміщення американських ракет в Туреччині згодом стане однією з причин початку карибської ракетної кризи. В своїх мемуарах Хрущов пише, що ідея розмістити радянські ракети на Кубі прийшла йому у 1962 році, коли він очолював делегацію Радянського Союзу, що відвідувала Болгарію за запрошенням болгарських ЦК Компартії та уряду. Там один з його соратників, показуючи в сторону Чорного моря, сказав, що на протилежному березі, в Туреччині, знаходяться ракети, що здатні протягом 15 хвилин завдати удар по основним промисловим центрам СРСР [35].

3.3 Дж. Ф. Кеннеді та зміна пріоритетів ядерного стримування. Новий, 35 президент Сполучених Штатів - Джон Фіцджеральд Кеннеді сформував якісно новий уряд, а з ним і новий зовнішньополітичний курс країни. І хоча він, як і переважна більшість американської політичної еліти, був послідовним

антикомуністом, все ж таки, на відміну від двох своїх попередників щиро намагався поліпшити стосунки між США та СРСР. Нажаль, зміна лідера однієї держави, навіть якщо це найвпливовіша держава світу, не може призвести до корінного розвороту всієї міжнародної політики, тим більше в умовах затяжної холодної війни. Паралельно з власним новим баченням майбутнього Америки, Кеннеді успадкував і ряд невирішених і болючих зовнішньополітичних проблем. Це і провальна операція «Запата» на Кубі, спланована і утверджена ще адміністрацією Ейзенхауера, яку Кеннеді вже фактично не міг скасувати. І громадянська війна у В'єтнамі, в яку Сполучені Штати в рамках політики стримування втягувались все глибше і глибше. І, звісно ж, досі невирішене питання Західного Берліну – чуттєва больова точка США та Західної Європи, від якої не можливо було позбавитись, і яку радянський уряд міг використати, при першій ліпшій нагоді, задля тиску на Сполучені Штати в контексті євроатлантичної безпекової політики.

Як популярна медійна людина, чия успішність багато в чому ґрунтувалась на особистій харизмі та тісній співпраці з масмедіа, Кеннеді чітко усвідомлював стратегічне значення ідеологічного протистояння з СРСР. Він також усвідомлював, що його держава знаходиться в zenіті своєї економічної і політичної могутності, і що це не триватиме довічно. Отже саме зараз, маючи унікальні можливості, їх необхідно реалізовувати, посилюючи позиції Сполучених Штатів на міжнародній арені, і одночасно, демонструючи Радянському Союзу, що краще співпрацювати із США ніж намагатись «наздогнати і перегнати» їх. В березні 1961 р. було створено незалежне федеральне агентство уряду США – «Корпус миру», стратегічним завданням якого було розширення популярності Сполучених Штатів серед населення країн третього світу і демонстрація миролюбних і прогресивних намірів американської демократії. В цьому ж році і з такою ж метою було створено Агентство США по міжнародному розвитку USAID, та Агентство по контролю над озброєннями та

роззброєнню АСДІ, яке мало відстежувати та аналізувати інформацію про збройний потенціал СРСР, країн Варшавського договору та КНР.

Намагання налагодити довірливі і відкриті стосунки з Хрущовим під час їх особистої зустрічі у Відні, 4 червня 1961 року, неприємно вдарили по оптимізму Кеннеді, оскільки всі його ініціативи були доволі недбало відкинуті Першим секретарем ЦК, якого більше цікавило німецьке питання і статус Західного Берліна [12]. Спроба надавити на адміністрацію США в цьому питанні через ультиматум Хрущова від 1958 року про передачу контролю над Берліном уряду ГДР та підписання з ним сепаратного миру, в подальшому переросте в Другу Берлінську кризу. Під час цієї кризи чітко окресляться дві речі, які були очевидні давно, але в повній мірі усвідомлені тільки зараз. По-перше те, що дві наддержави будь якої миті і з будь якого приводу можуть опинитись у стані ядерної війни, що при сучасних технічних можливостях означало фізичну загибель якщо не всього світу, то принаймні Європи точно. Тобто міжнародна спільнота остаточно усвідомила розділення світу на два полюси, центри яких і вирішуватимуть подальшу долю людства. По-друге, патова ситуація, що вже не перший раз складається при спробі будь якої із сторін порушити негласні кордони встановлених сфер впливу, продемонструвала керівництву США, що ставка зроблена на «ядерну палицю» Ейзенхауером не спрацювала. Ідея про те, що ядерна зброя стане дешевою і зручною відповіддю на всі безпекові питання виявилась хибною. Так, ядерна зброя гарантувала недоторканість самих Сполучених Штатів, але цей інструмент не був достатньо гнучким для вирішення локальних конфліктів за межами США. Американський лідер, ким би він не був, не мав права наражати власну державу на небезпеку ядерного апокаліпсису через дрібні конфлікти за тисячі кілометрів від власної території. Відтак Радянський Союз, який мав явну чисельну перевагу у царині конвенційних озброєнь, мав змогу реалізовувати цю перевагу в будь якому конфлікті, який не мав стратегічно важливого значення для США. Принаймні, у випадках, коли американське керівництво не готово було йти до кінця, радянське спокійно могло стояти на

своєму, зберігаючи статус кво. Інакше кажучи, ядерна зброя на початку 1960-х рр. якісно еволюціонувала в своєму розвитку настільки, що перестала бути зброєю у традиційно військовому сенсі. Розвиток ядерного озброєння обумовлював наступні зміни в плануванні і веденні бойових дій: скорочення часу, необхідного для досягнення цілей війни і необхідність швидкого розгортання збройних сил на будь-якому театрі; небезпека концентрації крупних військових угруповань, яка робила їх вразливими до зброї масового знищення і т. п. Розробка і зведення воедино теоретичних підходів до ведення ядерної війни з урахуванням вказаних змін починається саме в 1960-ті роки. В СРСР пізніше ніж в США, оскільки перші довгий час просто не мали такої кількості ядерної зброї щоб виникла необхідність базувати на її основі нові теоретичні концепції. Ключовим елементом цих змін, як бачимо є час, оскільки розвиток засобів доставки постійно скорочував можливості будь-якого стабільного оперативного планування. Хоча військові доктрини обох країн і намагались підлаштуватись під нові умови війни, все це робилось за інерцією і дедалі більше відповідало принципу «краще ніж нічого». В ядерному протистоянні тепер необхідно було проводити чітку грань до якої межі можна було обійтись конвенційною зброєю, поза як перетинання цієї межі приводило б до третьої світової, яка триватиме не більше доби, і в ході якої звичайне озброєння вже не буде мати ніякого значення. Ядерна зброя, яку десятиліттями намагались інтегрувати в загальну структуру збройних сил, тепер мала бути остаточно від них відокремлена і повністю переведена під контроль політичного керівництва. Власне, ситуація не нова для історії. Поява кожного нового виду озброєння спричиняє, на певному етапі, кризу військового мистецтва. Доки сумарний досвід її практичного використання не призведе до теоретичного переосмислення військової доктрини. Біда ядерної зброї в тому, що набрати необхідну кількість практичного досвіду, з очевидних причин, не можливо. Отже теоретична рефлексія, яка може спрямувати дії політиків та дипломатів, постійно відстає від технічного розвитку, і набуває актуальності лише в моменти гострих кризових ситуацій,

коли треба ясно проаналізувати свої можливості тут і зараз. Останню крапку в цьому процесі зведення технологічної теорії з політичною практикою поставить так звана Карибська ракетна криза 1962 р., яка буде розглянута далі. Аби чітко уявляти силові позиції сторін, розглянемо з якими ж силами і засобами вони підходять до цієї кризи.

На 1962 рік Сполучені штати володіли найбільшим ядерним арсеналом та багатьма засобами доставки. Його основу складали міжконтинентальні балістичні ракети SM-65 «Atlas», які базувались на території США. В наявності було 144 таких МБР з боєголовками 1.44 Мт W49 та 3.75 Мт W38. Ракети були розгорнуті в трьох модифікаціях: радіокомандні SM-65D, інерціального наведення SM-65E та SM-65F. На постійному чергуванні перебувало близько 129 ракет, з яких половина зберігалась в захищених підземних шахтах. Решта – в наземних або заглиблених залізобетонних укриттях. Час підготовки ракет до запуску складав від 10 до 30 хвилин. Також в наявності було близько 60 МБР SM-68 «Titan-I» з 3.75 Мт боєголовками W38.

Арсенал МБР доповнювався балістичними ракетами середньої дальності PGM-19 «Jupiter», з радіусом дії 2400 км. 30 таких ракет було розгорнуто в південній Італії та 15 в Туреччині. В Великобританії були розгорнуті 60 ракет PGM-17 «Thor» зі схожими характеристиками.

Основу наступальної могутності ВПС, окрім МБР, складав парк стратегічних бомбардувальників. Більше 800 міжконтинентальних бомбардувальників В-52 та В-36, понад 2000 бомбардувальників В-47 і близько 150 надзвукових В-58 (див. Табл. 1). Для їх оснащення існував арсенал з понад 547 надзвукових ракет AGM-28 «Hound Dog» з радіусом дії до 1200 км. і тисячі вільнопадаючих ядерних бомб різного еквіваленту потужності. Позиції ВПС США в Північній Канаді, на Алясці та в Гренландії дозволяли здійснювати трансполярні атаки на територію СРСР.

ВМС оперували 8 ПЧАРБ з ракетами UGM-27 «Polaris» з радіусом дії 1600 км, по 16 штук на човен, та 11 ударними авіаносцями, включно з атомним

«Ентерпрайз», здатними нести бомбардувальники-носії ядерної зброї А-3 «Skywarrior». Також були задіяні атомні та дизельні підводні човни, що несли сумарно 15 ядерних крилатих ракет SSM-N-8 «Regulus».

Для оборони території США була розгорнута система ППО, яка спиралась на три лінії радарів раннього сповіщення про повітряний напад. Крайня лінія – лінія DEW (Distant Early Warning) йшла по північному кордону Канади. Основні промислові райони, великі населенні пункти та стратегічні центри були прикриті зенітно-ракетними комплексами MIM-14 «Nike-Hercules» і наддалекобійними ЗРК CIM-10 «Bomarc» з ядерною бойовою частиною 7-10 Кт W40. Комплекси MIM-14 «Nike-Hercules» також мали потенційну змогу вражати боєголовки балістичних ракет за допомогою ядерних бойових частин від 2 до 30 Кт. Також систему ППО підтримував флот перехоплювачів F-101 «Voodoo», F-106 «Delta Dart», F-89 «Scorpion», що налічував сумарно понад 3000 одиниць з різноманітними видами керованого озброєння, включно з ядерними ракетами класу «повітря-повітря» AIR-2 «Genie». Управління перехоплювачами здійснювала напівавтоматична система наземного наведення SAGE.

Ядерний арсенал СРСР був набагато скромнішим за американський. Значну його частину складали ракети Р-7, міжконтинентальні, але досить недосконалі, з довгим часом підготовки та низькою надійністю. Існувало всього чотири стартових комплексу в Плесецьку, придатних до бойового запуску. Більш досконалі ракети Р-16 були розгорнуті ще в недостатній кількості і також, як і Р-7, не захищені від атаки проти самих пускових установок, що залишались відкритими. До 1962 року кількість МБР СРСР досягла 75 одиниць, але одночасно могли бути запущені не більше 25. Також на озброєнні було близько 700 балістичних ракет середньої дальності Р-12 та Р-14.

Стратегічні ВПС СРСР були слабшими за ВПС Сполучених Штатів. Їх основу складали міжконтинентальні бомбардувальники Ту-95, ЗМ та М-4. Ще близько тисячі, не здатних без вильоту з ГДР, Мурманської області або Камчатки долетіти до території США бомбардувальників Ту-4 і Ту-16. На озброєнні стояли

крилаті ракети Х-20 з радіусом дії до 600 км. і потужністю бойової частини від 0.8 до 3 Мт.

ВМФ СРСР налічував 25 підводних човнів, оснащених ядерними балістичними ракетами: п'ять ПЧАРБ проекту 658 і двадцять ПЧРБ проекту 629. Ці підводні човни та їх ракети радіусом дії 650 км. були иенъш досконалыми за їх американські аналоги, були доволі шумними і мали надводний старт ракет, що повністю їх демаскував. Також в наявності були чотири атомних проекту 659 та дванадцять дизельних проекту 644 і 665 підводних човна з сумарною кількістю крилатих ракет П-5 в 60 одиниць.

Система ППО СРСР була об'єктовою по своїй структурі і заснованою на широкім розгортанні тільки навколо найбільших об'єктів ЗРК С-75. Існували варіанти ракет, оснащені ядерною бойовою частиною, що призначались для ураження групових цілей. Можливості раннього сповіщення були вкрай обмеженими через неповноту радарного покриття Сибіру. На озброєнні не існувало зенітно-ракетних комплексів з радіусом дії більше 35 км. Також систему ППО підтримував флот винищувачів та перехоплювачів Як-25, Як-27, Як-28П, Су-7, Су-9, Су-11, МіГ-17, МіГ-19, МіГ-21, що нараховував понад 5000 одиниць з різноманітними видами керованого озброєння. Наведення винищувачів на ціль здійснювалось системою автоматизованого управління винищувальною авіацією «Повітря-1».

Таким чином, до початку 1960-х рр. склалась ситуація в якій обидві наддержави могли нанести одна одній ядерний удар з власної території, використовуючи міжконтинентальні балістичні ракети [34, р.287]. Проте, в потужності цього удару СРСР все ще катастрофічно відставав. Радянський союз мав змогу доставити на територію США лише близько 300 боєзарядів, при чому здебільшого за допомогою стратегічної авіації. Відносно невелика кількість МБР Р-7 та Р-16, до того ж мали доволі низький рівень боєготовності і високу вартість стартових комплексів, що й зумовило малі масштаби їх розгортання.

Розділ 4

КАРИБСЬКА РАКЕТНА КРИЗА 1962 Р. ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

Відсутність дипломатичного врегулювання процесу нарощення ядерного озброєння, а також прагнення до розширення зон впливу обох наддержав призвело, в жовтні 1962 р., до найнебезпечнішої кризи холодної війни – карибської ракетної кризи.

Криза, що тривала 13 діб, стала піком ядерного протистояння двох наддержав, своєрідним водорозділом, що послугував початку політики розрядки. Знаковість цього короткого, але надзвичайно гострого конфлікту полягає в тому, що стикнувшись з безпосередньою загрозою обміну ядерними ударами, лідери обох протидіючих блоків нарешті усвідомили всю тяжкість наслідків такого обміну, як для власних держав так і для світу в цілому. Актуальність врегулювання відносин між наддержавами взагалі і в питаннях обмеження озброєнь зокрема ставала очевидною обом сторонам.

Карибська криза, а точніше її можливі наслідки, в разі якщо вона не була б розв'язана дипломатичним шляхом, фактично вже виходила за рамки протистояння між СРСР та США. Тому, вочевидь, вона викликала хвилю занепокоєння з боку урядів провідних держав. Гіпотетична імовірність ядерної війни існувала і раніше, новиною це не було. Особливістю карибської кризи стає швидкість її розгортання. Ситуація загострювалась щогодини, не залишаючи часу для здійснення дипломатичних маневрів у звичному темпі. Рішення необхідно було приймати тут і зараз, що значно ускладнювало ситуацію, особливо для союзників Сполучених Штатів в Європі, які не мали можливості напряму впливати на перебіг подій. Далі розглянемо як розгортались ці події і до яких заходів щодо її врегулювання вдавались світові лідери. Розглянемо цей процес детальніше з точки зору міжнародних відносин.

4.1 Розгортання конфлікту та плани сторін. Вхіді холодної війни протистояння між двома наддержавами, СРСР та США, проявляло себе в тому числі і в прагненні розширити власні зони впливу. Намагання ж реалізувати ці прагнення викликало закономірний спротив опонента, створюючи напруження в різних частинах світу і втягуючи в процес треті держави. Радянський союз намагався організувати і підтримати соціалістичні революції у країнах третього світу. У прорадянські налаштованих державах надавалась підтримка народно-визвольним рухам різноманітного напрямку, частково – зброєю і наданням військових спеціалістів, інструкторів, або навіть обмежених військових контингентів. В разі успіху революції, навіть якщо вона не була дійсно соціалістичною, країна ставала членом соціалістичного табору, цілком залежною і політично і економічно від радянської метрополії. Там будувались військові бази і, в цілому, вкладались чималі кошти в розвиток необхідної інфраструктури. Така допомога нерідко була безкоштовною, оскільки метою приєднання було не економічне домінування, а гонитва за розширенням міжнародного впливу, що викликало додаткову симпатію до СРСР серед найбільш бідніших країн Африки та Латинської Америки. Сполучені Штати, в свою чергу, дотримувались аналогічної тактики. Вони також стимулювали «революції задля встановлення демократії» і надавали підтримку проамериканським режимам, або антикомуністичним рухам, допомагаючи останнім прийти до влади. Як правило, перевага в цих змаганнях за вплив була на боці Сполучених Штатів оскільки їх в цьому підтримували провідні держави Західної Європи, деякі азійські та африканські країни, такі як Туреччина або ПАР. Крім того, демократичні революції не вимагали докорінних суспільно-економічних змін у країнах, де вони проводились і тому, загалом, обходились дешевше.

Що стосується Куби, то там, після перемоги революції у 1959 р., в її лідера Фіделя Кастро не було тісних відносин з Радянським Союзом. Під час своєї боротьби з режимом Батисти у 1950-х рр. Кастро неодноразово звертався по військову допомогу до Москви, але отримував відмови. Кремль скептично

ставився до перспектив кубинської революції взагалі і до її лідера зокрема, вважаючи, що в карибському басейні вплив США надто міцний. Тому першу свою закордонну поїздку новий лідер Куби здійснив саме в США, оскільки без підтримки СРСР розраховувати на мирне співіснування з могутнім сусідом було не можливо. Необхідно було вишукувати компроміси. Однак президент Ейзенхауер відмовився зустрічатись із ним пославшись на зайнятість. Куба була важливим осередком економічної діяльності США в регіоні і падіння режиму Батисти, який був провідником американської політики в країні, зачепила інтереси впливових кіл американського істеблішменту, які в свою чергу не стали б терпіти від президента будь яких поступок. Принаймні до тих пір поки надія на відновлення американського контролю не була втрачена остаточно. Після такої зухвалої демонстрації зневажливого ставлення до Куби Кастро почав проводити заходи по витисненню американської присутності на острові. Було націоналізовано телефонну і електричну компанії, нафтопереробні заводи, 36 цукрових заводів, всі філіали північноамериканських банків, що належали громадянам США. Хоча попереднім власникам були запропоновані відповідні пакети цінних паперів, у відповідь на дії уряду Кастро, Сполучені штати перестали постачати Кубі нафту та припинили купувати її цукор. Такі кроки поставили кубу в дуже тяжке економічне положення, але допомогли налагодити відносини з Радянським Союзом, оскільки тепер Кубу можна було використати як приклад «хижацької імперіалістичної політики» США, і заробити популярність надаючи їй допомогу від соціалістичного табору. В напрямку острова були спрямовані радянські танкери з нафтою і організовано закупівлю кубинського цукру та цукру-сирцю, незважаючи на те, що сам СРСР в додаткових джерелах цукру необхідності не мав. На кубу почали прибувати спеціалісти різноманітних галузей народного господарства СРСР для налагодження аналогічних галузей на острові.

20 травня 1962 року Хрущов, одразу після повернення з Болгарії, провів в Кремлі бесіду з міністром закордонних справ А. А. Громико, А. І. Мікояном та

міністром оборони Р. Я. Малиновським, в ході якої обмалював їм свою ідею: у відповідь на постійні запити Фіделя Кастро про збільшення радянської військової присутності на Кубі розмістити на острові ядерну зброю [31]. Наступного дня це питання було поставлене на обговорення в ході засідання Ради оборони СРСР. Не зважаючи на впертий опір Мікояна, в решті решт члени Президіуму ЦК КПРС, що входили до складу Ради оборони, підтримали Хрущова. Міністерствам оборони та закордонних справ було доручено організувати приховане переміщення підрозділів і військової техніки морем на Кубу [29].

Вже 28 травня з Москви в Гавану вилетіла радянська делегація у складі посла СРСР А. І. Алексєєва, Головнокомандувача РВСП маршала С. С. Бірюзова, генерал-полковника С. П. Іванова, а також Ш. Р. Рашидова. 29 травня вони зустрілись з братами Раулем та Фіделем Кастро і озвучили їм пропозицію ЦК КПРС. Після недовгої наради з колегами, в той же день, Кастро дав згоду радянським делегатам. Було вирішено, що Рауль Кастро в липні відвідає Москву для уточнення всіх деталей плану.

Результати робочої поїздки на Кубу обговорювались на засіданні Президіума ЦК КПРС 10 червня. Після доповіді Рашидова, Малиновський презентував всім учасникам попередній проект операції по переміщенню ракет, підготовлений в Генеральному штабі ЗС СРСР. План передбачав розгортання на Кубі двох видів балістичних ракет: Р-12 з радіусом дії близько 2000 км. та Р-14, з вдвічі більшою дальністю. Обидва типи ракет були озброєні термоядерними боєголовками потужністю в 1 Мт. Міністр оборони Малиновський також уточнив, що збройні сили розташують 24 ракети середнього радіусу дії Р-12 та 16 ракет проміжного радіусу дії Р-14, і залишать в резерві на території Радянського Союзу по половині ракет кожного з двох типів. Загалом планувалось зняти 40 ракет з позицій в Українській РСР та в європейській частині Росії. Таким чином, після розгортання цих ракет на Кубі кількість радянських ракет, що здатні були досягти території США, збільшувалось вдвічі.

Також планувалось доправити на Кубу групу радянських військ для бойової охорони п'яти підрозділів ядерних ракет (трьох Р-12 та двох Р-14). В склад цієї групи входили 1 гелікоптерний полк Мі-4, 4 мотострілецьких полки, два танкових батальйони Т-55, ескадрилья МіГ-21, 42 легких бомбардувальника Іл-28, 2 підрозділи крилатих ракет з ядерними боєголовками по 12 кт. та радіусом дії 160 км, декілька батарей зенітних гармат, а також 12 комплексів зенітних ракет С-75 «Двіна». В результаті створювалась окрема Група радянських військ на Кубі (ГРВК) загальною чисельністю близько 40 000 (51000 разом з угрупованням ВМФ) військовослужбовців, що стала першим армійським угрупованням СРСР до складу якої входили балістичні ракети (зазвичай вони підпорядковувались РВСП, а тактичними ракетами озброювались окремі інженерні батальйони резерву верховної ставки). Крім того, на Кубу прямувало і угруповання ВМФ СРСР у складі 2 крейсерів, 4 есмінців, 12 ракетних катерів та 11 підводних човнів, 7 з яких несли ядерні ракети. Командувачем угруповання, рішенням Хрущова від 7 липня 1962 р., призначено генерала І. А. Плієва.

До червня 1962 року Генеральний штаб ЗС СРСР розробив операцію прикриття під кодовою назвою «Анадир» [46]. Планував і здійснював керування операцією маршал СРСР І. Х. Баграмян. На думку укладачів плану, це мало ввести американців в оману стосовно місця призначення вантажів. Усім радянським військовослужбовцям, технічному персоналу і іншим учасникам операції говорили, що вони прямують на Чукотку. Для імітації достовірності к портам приходили вагони з зимовим одягом. Однак, незважаючи на таке масштабне прикриття, неможливо було приховати ракети від американських літаків-розвідників U-2 на території самої Куби. Таким чином план заздалегідь розроблявся з урахуванням того, що американська розвідка помітить радянські ракети до того як всі вони будуть розгорнуті. Ракети і іншу техніку, а також особовий склад доставляли в шість різних портів від Північноморська до Севастополя. На перевезення було виділено 85 вантажних судів. Жоден з

капітанів не знав про наповнення трюмів, а також про кінцевий пункт призначення. Вся інформація містилась у запечатаних конвертах, відкрити які необхідно було вже в морі, в присутності замполіта. Перші кораблі дістались Куби на початку серпня. Перші дві партії ракет були розвантажені відповідно 8 та 16 вересня вночі. Штаб ГРВК розташувався в Гавані, а самі дивізіони ракет розгорнули на заході острова поблизу селища Сан-Кристоваль та в центрі Куби біля порту Касильда. Основні війська угруповання сконцентрувались навколо ракетних комплексів в західній частині острова, однак декілька крилатих ракет і один мотострілецький полк були перекинуті на схід Куби – в сотні кілометрів від Гуантанамо і військово-морської бази США в затоці Гуантанамо. До 14 жовтня 1962 року на Кубу було доставлено всі 40 ракет і більша частина необхідного устаткування.

Як і очікувалось, аналітики ЦРУ, вивчаючи фотографії острова з літаків-розвідників, зафіксували ознаки збільшення радянської військової присутності на острові вже наприкінці серпня – початку вересня. Але, початково не помітили дев'ять позицій для розгортання радянських балістичних ракет, що будувались в цей момент – увагу відволікли вже розгорнуті позиції зенітно-ракетних комплексів. Тому з 5 вересня по 14 жовтня щомісячні обльоти острова були припинені через небажання загострення конфлікту в разі збиття ними американського літака. На фотоплівках першого ж вильоту U-2 після перерви, з 14 на 15 жовтня, було виявлено радянські балістичні ракети Р-12 («SS-4» за класифікацією НАТО). Ввечері того ж дня ця інформація була доведена до відома вищого військового керівництва США, а наступного ранку ці фотографії показали президенту. Після цього за наказом Кеннеді польоти над Кубою почастішали з двох разів на місяць до шести разів на день. Президентом було негайно зібрано особливу групу радників на таємну нараду в Білому домі. Ця група, що складалась з 14 чоловік, пізніше стала відома як «Виконавчий комітет» (EXCOMM) і складалась з членів Ради національної безпеки США та декількох спеціально запрошених радників. Невдовзі комітет запропонував президенту три

можливі варіанти розв'язання ситуації: знищити ракети точковими ударами, провести повномасштабну військову операцію на Кубі або ввести морську блокаду острова. Негайний бомбовий удар був відкинутий одразу ж, як такий що неминуче призвів би до збройного конфлікту з СРСР. Звернення до ООН вважалось безперспективним, оскільки СРСР, як один з постійних членів ради безпеки, мав змогу блокувати будь яке рішення, відтягуючи час скільки завгодно довго, продовжуючи нарощувати свою присутність на острові і розгортаючи ракетні комплекси.

Крім того, на даному етапі, для США неможливо було одразу переходити до дипломатичного розв'язання конфлікту, оскільки такий крок був би розцінений як прояв слабкості та нерішучості, що підірвало б авторитет адміністрації Кеннеді як серед союзників так і в середині країни. Залишалось два можливі варіанти – військово-морська блокада і ультиматум, або повномасштабне вторгнення. Голова об'єднаного комітету начальників штабів (ОКНШ) генерал Максвелл Тейлор та начальник штабу повітряних сил США генерал Кьортіс Лемей виступали з пропозицією почати вторгнення. На їхню думку Радянський Союз не наважився б на серйозне протистояння. В якості підготовки до вторгнення було розпочато перекидання військ до Флориди. Військові квапили президента віддати їм наказ про вторгнення, оскільки побоювались, що коли Радянський Союз повністю приведе в бойову готовність пускові комплекси на Кубі, він отримає перевагу в ситуації, і тому сенсу в проведенні операції вже не буде – вторгнення не зможе завадити запуску ракет. Рішучість військових в цьому питанні частково була продиктована недостатньою інформованістю про склад і чисельність сил ГРВК. Зокрема агентурна мережа ЦРУ не змогла розкрити наявності на Кубі 12 тактичних ядерних ракетних комплексів «Луна», які б перетворили висадку на острів у військову катастрофу. Слід також додати, що до моменту конфлікту американський уряд вже цілком усвідомлював реальне співвідношення ядерних озброєнь завдяки своєму агенту Олегу Пеньковському. Передані ним фотографії дозволяли також

ідентифікувати типи ракет на отриманих знімках. Це дозволяло уряду США дійти висновку, що Хрущов блефує і, відповідно, реагувати більш рішуче. Показовою в цій ситуації є поведінка американського конгресу, який зазвичай доволі важко схилити до ухвалення збройної агресії яка може призвести до масштабної війни. Цього ж разу, він розцінив розгортання радянських ракет на Кубі як реальну загрозу національної безпеки такого рівня, який переважав всі можливі ризики подальшого збройного зіткнення з Радянським Союзом. Інакше кажучи, бездіяльність, або навіть проявлена нерішучість в цій ситуації загрожували Сполученим Штатам стратегічними наслідками гіршими за обмін ядерними ударами з СРСР. Вже 27 вересня 1962 р. обидві палати прийняли резолюцію № 230, що надала право президенту держави використати збройні сили проти Куби, а 4 жовтня Конгрес США радив уряду почати інтервенцію на острів силами ОАД. Така порада мала на меті одночасно надати операції ознак міжнародно схваленої в умовах відсутності відповідної санкції від ООН, а також продемонструвати, що в Сполучених Штатах достатньо союзників, щоб вирішувати нагальні проблеми національної безпеки без загального схвалення світової спільноти.

Так чи інакше, ідея вторгнення була розкритикована президентом. Кеннеді побоювався, що навіть якщо на Кубі радянські війська не перейдуть до активних дій у відповідь, то СРСР зможе використати американське вторгнення на острів як привід до симетричних дій у Західному Берліні. Тому за пропозицією міністра оборони Роберта Макнамари було вирішено розглянути можливість військово-морської блокади Куби.

18 жовтня президента США відвідав міністр іноземних справ СРСР Громико разом із послом СРСР в США Добриніним. За деякими даними, Громико заперечував наявність будь якого наступального озброєння на Кубі. В своїх же мемуарах він писав, що розмова на тій зустрічі йшла в основному про Берлін і інші міжнародні питання, а ініціатором розмови про Кубу був він сам. Більше того, за його словами, президент США не питав Громико про наявність

на острові радянських ракет і не робив вголос ніяких припущень з цього приводу, намагаючись його спровокувати [13].

Тим не менш, 19 жовтня черговий виліт U-2 виявив ще декілька змонтованих ракетних позицій, ескадрилью Іл-28 біля північного узбережжя Куби та дивізіон крилатих ракет, націлених на Флориду. Рішення про введення блокади було прийнято на заключному голосуванні ввечері 20 жовтня. За блокаду проголосували сам президент Кеннеді, держсекретар Дін Ракс, міністр оборони Роберт Макнамара і спеціально викликаний для цього з Нью-Йорка посол США в ООН Едлай Стівенсон. Однак, згідно міжнародного права, блокада є актом війни, в той час як ні розміщення ракет в Туреччині, ні розміщення у відповідь на це ракет на Кубі ніяких домовленостей не порушували. Таким чином, Сполучені штати, формально, опинялись в ролі сторони що розв'язувала війну. В зв'язку з цим, при обговоренні такого варіанту, виникали побоювання з приводу реакції не тільки СРСР, але і світової спільноти. Тому рішення про введення блокади, як і в випадку з плануванням вторгнення, було винесено на обговорення Організації американських держав. Спираючись на Пакт Ріо, ОАД одноголосно підтримала введення санкцій проти Куби. Задля округлення кутів гіркої пілюлі, яку мало проковтнути ООН і міжнародна спільнота, ця акція була названа не «блокадою», а «карантином», що означало не повне припинення морського сполучення з островом, а лише запобігання поставкам озброєнь. Що по суті ніяк не змінювало ситуацію, адже ніякі закони не забороняли Кубі, як незалежній державі озброюватись. Крім того для здійснення карантину довелося б обшукувати торговельні судна інших суверенних держав, які були захищені правом екстериторіальності, до того ж робити це у нейтральних водах. Початок блокади було призначено на 24 жовтня з 10-ї години ранку. Паралельно з цими процесами йшла підготовка за попереднім планом вторгнення, аби мати запасний варіант в разі будь яких несподіванок з основним. У штат Джорджія була переміщена 1-а танкова дивізія, а ще п'ять загальновійськових дивізій були переведені у стан підвищеної готовності. Стратегічне командування ВПС

перебазовувало бомбардувальники середнього радіусу дії B-47 «Stratojet» на цивільні аеропорти і перевело в режим постійного патрулювання флот стратегічних бомбардувальників B-52 «Stratofortress».

Напередодні введення карантину 22 жовтня Кеннеді, в притаманному йому стилі, звернувся до американського народу (і заочно до керівництва Радянського Союзу) в телевізійному виступі. Він підтвердив наявність ядерних ракет на Кубі і проголосив військово-морську блокаду у вигляді карантинної зони в 500 морських миль (926 км.) навколо берегів Куби, попередивши, що збройні сили готові до будь якого розвитку подій, і осудив Радянський Союз за таємність і введення в оману. Кеннеді відмітив, що будь який запуск ракет з території Куби в бік будь якого з американських союзників в Західній півкулі буде розцінений як акт війни проти Сполучених Штатів. Для широкого загалу, не знайомого з подробицями подій що розгортались навколо Куби, та тими заходами які напередодні проводив уряд, в рамках планування і підготовки до блокади, все мало виглядати як спокійна, впевнена і оперативна реакція США с позиції сили. На підступну приховану агресію Сполучені Штати відповідали рішучими, але виваженими діями, які ставили керівництво СРСР перед вибором: відступити і показати слабкість перед США, або вдатись до відкритих агресивних дій, налаштувавши проти себе міжнародну спільноту.

Реакція Хрущова також була передбачуваною. З притаманною йому імпульсивністю він заявив, що блокада є незаконною, і що будь який корабель під радянським прапором буде її ігнорувати. При цьому пригрозивши, що в разі атаки радянських суден американськими зворотній удар буде завдано миттєво [4].

На ранок 24 жовтня блокада вступила в дію. Її роботу забезпечували 180 кораблів ВМС США, які отримали наказ ні в якому разі не відкривати вогонь по радянським суднам без прямого наказу президента. В цей час на кубу прямувало 30 кораблів та суден СРСР, з ракетами для двох дивізіонів БРСД на Кубі. Окремо проводилась спецоперація «Кама», суть якої полягала в таємному проведенні

крізь блокаду чотирьох дизельних підводних човнів з необхідним устаткуванням та зброєю (в тому числі ядерною). Вони мали розгорнути базу ПЧ в порті Маріель, і в разі необхідності, діяти проти американського флоту навколо Куби. На борту «Олександрівська» находилось 24 боєголовки для БРСД та 44 боєголовки для крилатих ракет. Хрущов вирішив, що підводним човнам і чотирьом суднам з ракетами Р-14 – «Артемівську», «Миколаєву», «Дубні» та «Дивногорську» належить продовжити йти попереднім курсом. Намагаючись звести до мінімуму можливість зіткнення радянських кораблів з американськими, радянське керівництво вирішило розвернути решту суден, що не встигли дістатись Куби, додому. Одночасно з цим Президіум ЦК КПРС вирішив привести збройні сили СРСР та країн Варшавського договору в стан підвищеної готовності. Були скасовані всі звільнення, строковикам, що готувались до демобілізації, було наказано залишатись в місцях несення служби до подальших розпоряджень. Хрущов надіслав Фіделю Кастро листа, в якому запевняв у непохитності радянської позиції при будь яких обставинах. Таким чином, до кінця дня обидві сторони підготували і ввели в дію всі ключові елементи своїх планів, наставав момент розігрувати карти.

4.2 Загострення кризи та її розв'язання. Ввечері 23 жовтня Роберт Кеннеді прибув в радянське посольство у Вашингтоні. Добринін повідомив йому, що знає про інструкції, отримані капітанами радянських кораблів: не виконувати незаконні вимоги у відкритому морі. На що Кеннеді молодший підтвердив готовність американського уряду зупинити радянські судна [28].

24 жовтня Хрущова сповістили, що «Олександрівськ» вдало дістався Куби. Одночасно з цим, йому надійшла коротка телеграма від Кеннеді, в якій той закликав Хрущова проявити розсудливість і виконувати умови карантину. Тим часом Президіум ЦК КПРС зібрався на засідання, з метою сформулювати офіційну відповідь на введення блокади. Цього ж дня Хрущов відправив президенту США листа, в якому звинуватив його в тому, що той ставить ультимативні вимоги. Хрущов назвав карантин актом агресії, що штовхає людство в безодню світової

ядерної війни. В листі Перший секретар попередив Кеннеді, що капітани радянських кораблів не стануть виконувати команди американських ВМС, а також, що уряд СРСР прийме будь які заходи для забезпечення безпеки власних суден, якщо США не припинять свої протизаконні дії.

Як і очікувалось, на дипломатичному треку СРСР вдавались до ухиляння від розв'язки конфлікту та затягували час. Впевнені у своїй правовій позиції радянськи дипломати використовували міжнародну трибуну для просування власного бачення ситуації. Всі ж спроби опонентів конкретизувати проблему і вивести її на міжнародний розсуд ігнорувались. 25 жовтня на екстреному засіданні Ради Безпеки ООН представник США Едлай Стівенсон звинуватив СРСР в розміщені ракет на Кубі і вимагав від радянського представника Валеріана Зоріна, який як і більшість радянських дипломатів не знав про операцію «Анадир», дати відповідь відносно наявності ракет на Кубі. Зорін, незважаючи на представлені американцями фотографії радянських ракет на острові, на поставлені питання не відповідав, і запевняв, що всі відповіді будуть надані у визначений час.

У відповідь на звернення Хрущова, до Кремля надійшов лист Кеннеді, в якому він вказував на те, що радянська сторона порушила свої обіцянки стосовно Куби і ввела його в оману [5]. Цього разу Хрущов вирішив не йти на подальшу конфронтацію і почав шукати виходу з ситуації що склалася. Він заявив членам Президіуму, що надалі не можливо зберігати ракети на кубі, не вступаючи у війну зі Сполученими Штатами. На засіданні було прийнято рішення запропонувати американцям демонтувати ракети на острові в обмін на гарантії США облишити спроби змінити державний устрій на Кубі. Брежнєв, Косигін, Козлов, Мікоян, Пономарьов та Суслов підтримали Хрущова. Громико та Малиновський при голосуванні утримались.

26 жовтня зранку Хрущов склав нового листа до президента Сполучених Штатів. В ньому він вперше відкрито визнав, що на Кубі дійсно є радянські ракети і запропонував американській стороні варіант демонтажу ракет і

повернення їх в СРСР. В обмін на це, він вимагав гарантій того, що Сполучені Штати відмовляться від плану вторгнення на острів і припинять підтримувати будь які сили, які б мали намір це зробити (натяк на організоване урядом США вторгнення на острів кубинських емігрантів в ході операції «Запата» у 1961 р.). Цікаво, що цього листа Хрущов писав сам, не узгодивши його зміст з іншими членами Президіуму ЦК КПРС, через що пізніше у Вашингтоні з'явилась версія, що його писав не Хрущов, а в СРСР, можливо, стався державний переворот. Інші ж вважали, що він навпаки шукає допомоги в боротьбі з прибічниками жорсткої лінії в рядах керівництва збройних сил СРСР. Наявність обох версій доводить, що американські політики слабо уявляли дійсний стан політичної системи в Радянському Союзі, знаходячись під гіпнозом власної пропаганди, яка змальовувала її як дику тоталітарну систему майже середньовічного зразку. Щоправда, імпульсивний характер Хрущова і його схильність до показних жестів і політичних авантур ніяким чином не допомагали розвіяти цю ілюзію. Як би там не було, лист надійшов у Білий дім о десятій годині ранку. І ще одна додаткова умова була передана у відкритому зверненні по радіо 27 жовтня. А саме – вивести американські ракети з Туреччини. Після чого американське керівництво сповістило Фіделя Кастро через посольство Бразилії, що в разі виводу наступальних озброєнь з Куби вторгнення буде малоімовірним.

Тим часом, в Гавані політична ситуація продовжувала загострюватись. Фідель Кастро, дізнавшись, про зміну позиції Радянського Союзу, одразу ж прибув до радянського посольства. Він вирішив написати Хрущову листа, аби підштовхнути його діяти більш рішуче. Що правда, основна ідея листа була передана Першому секретарю по лінії КДБ ще до його відправлення. А саме, що Кастро вважає інтервенцію на кубу неминучою, і що вона мала розпочатись протягом доби-двох. Одночасно з цим, маршал Малиновський отримав донесення від командуючого радянськими військами на Кубі генерала Плієва про підвищення активності американської стратегічної авіації в районі

Карибського басейну. Обидва донесення доставили в кабінет Хрущова о 12:00 в суботу, 27 жовтня.

Саме 27 жовтня 1962 р., «або чорна субота», насичена низкою негативних подій, стає піком напруженості в кризі. Американські військові кораблі примусили спливити радянський підводний човен Б-130, який знаходився поблизу Куби і був виявлений ще 23 жовтня. На човні через брак сталося поломка всіх трьох дизельних двигунів, розрядились акумуляторні батареї. Другим був примушений до спливу підводний човен Б-36. Йому довго вдавалось уникати виявлення завдяки гарній роботі гідроакустичного устаткування. Потім, виконуючи наказ головного штабу, човен зайняв визначену позицію де і був виявлений і переслідувався протягом двох діб, після чого сплив з розрядженими акумуляторами. Після зарядки акумуляторів і вентилявання, Б-36 використала короткий час зміни чергування американських протичовнових гелікоптерів для екстреного занурення і успішного відриву від переслідування на глибині 200 метрів. Також американським військовим вдалось примусити сплисти радянський підводний човен Б-59, який був оточений групою з 11 есмінців ВМС США та обстріляний з протичовнового літака сигнальними гранатами. Командир підводного човна В. Г. Савицький не витримавши психологічного навантаження, намагався віддати наказ на застосування торпед з ядерною бойовою частиною, але був зупинений старшим за посадою - начальником штабу 69-ї бригади Василем Архіповим, що також перебував на борту.

О 17:00 за московським часом в один з підрозділів ППО прийшло повідомлення, що на підльоті до Гуантанамо помічений американський літак-розвідник U-2. Начальник штабу зенітного ракетного дивізіону С-75 капітан Антонець подзвонив в штаб Плієву за інструкціями, але того на місці не було. Заступник командуючого ГРВК з бойової підготовки генерал-майор Леонід Гарбуз наказав капітану чекати появи Плієва. Через декілька хвилин Антонець знову подзвонив до штабу і отримав наказ на знищення літака-розвідника. Пуск

ЗУР був здійснений о 10:22 за місцевим часом. Пілот U-2 майор Рудольф Андерсон загинув.

В той же день інший U-2 капітана Чарльза Молтсбі, який здійснював політ для планового забору проб повітря на предмет слідів ядерних випробувань, які не припинялись навіть під час кризи (27 жовтня на Новій Землі було підірвано 260 кт. термоядерну бомбу), збився з курсу і вторгся в радянський повітряний простір в районі протоки Лонга. Близько опівдня з аеродрому Певек були підняті по тривозі винищувачі МіГ, але перехопити чи тим більше збити ціль на висоті 23 км вони були не в змозі. В свою чергу, в очікуванні масованої атаки радянських бомбардувальників, з аеродрому Гліна на Алясці була піднята пара перехоплювачів F-102, озброєних ракетами AIM-26 Falcon з 0.25-кт бойовою частиною. Врешті пілот зміг зорієнтуватись, розгорнувся на схід і під наглядом МіГів вже з Анадирського аеродрому покинув повітряний простір СРСР. Лише після вдалого розв'язання небезпечної ситуації Штаб стратегічного повітряного командування проінформував про подію міністра оборони Макнамару о 13:41, а той вже повідомив президенту і Держдепартаменту. Крім того, він відкликав U-2 4080-го стратегічного розвідки, що злетів для чергового взяття проб повітря, розпорядився почати розслідування причин інциденту і заборонив подібні польоти за межами США до його закінчення.

Саме такі інциденти і були найголовнішим фактором ризику. Попри вдавану керованість ситуації з боку лідерів держав, при такій кількості учасників подій і широті географії можливих викликів, неможливо було уникнути «ексцесу виконавця». Де і як протистояння перейде в неконтрольований обмін збройними ударами було лише питанням часу. Серйозність психологічного тиску, обумовлена тягарем відповідальності за розв'язування третьої світової війни, який лягав на плечі простих військовослужбовців тільки підвищувала шанси на негативний результат. А наявність готових до використання ядерних зарядів всіх можливих типів на озброєнні всіх родів військ, що були задіяні в конфлікті, одразу б перевела навіть поодинокий випадок їх використання до масштабної

трагедії, яку б вже не можливо було приховати чи залагодити мирним шляхом. Не можливо уявити собі, що лідери наддержав не усвідомлювали цього ризику, і тому кожен наступний подібний інцидент підштовхував їх до скорішого розв'язання кризи.

Військові радники Кеннеді намагались переконати його до кінця тижня віддати наказ про вторгнення на Кубу, доки ще є така можливість. Президент вже не відкидав категорично такий варіант подій, але до останнього не полишав надії на мирне розв'язання.

Фідель Кастро, вважаючи, що маються достовірні данні про те, що американці зранку збираються бомбити радянські бази на острові, через посла СРСР на Кубі Олександра Алексеєва пропонував Хрущову нанести превентивний ядерний удар по США, сказавши, що кубинський народ готовий принести себе в жертву задля перемоги над американським імперіалізмом. Хрущов на це сказав, що в товариша Фіделя Кастро здали нерви, а перемовини з американськими колегами йдуть успішно [47]. Таким чином, можна вважати, що «чорна субота» 27 жовтня 1962 року була днем, коли людство найближче підійшло до глобальної ядерної війни.

В ніч з 27 на 28 жовтня по завданню президента Роберт Кеннеді знов зустрівся з радянським послом Анатолієм Добриніним в будівлі міністерства юстиції. Він поділився з Добриніним побоюваннями президента про те, що ситуація в будь яку мить може вийти з під контролю і спровокує невідвратні наслідки. Роберт Кеннеді заявив, що його брат готовий надати гарантії ненападу і найскорішого зняття блокади з Куби. Добринін же спитав про ракети в Туреччині. «Якщо в цьому єдина перепона до досягнення згаданого вище врегулювання, то президент не бачить нездоланих труднощів у вирішенні питання» -- відповів Кеннеді [28].

Наступного ранку до Кремля прийшло повідомлення від Кеннеді, в якому було викладено поетапний план розв'язання кризи. Запропонований американським президентом алгоритм виглядав таким чином: Радянський Союз

виводить з території Куби свої системи озброєнь під наглядом відповідних спостерігачів від ООН, а також приймає, з дотриманням необхідних заходів безпеки, кроки по припиненню поставок аналогічних систем озброєння на Кубу. В свою чергу, Сполучені Штати погоджуються, за умови створення за допомогою ООН системи адекватних заходів, що забезпечать виконання своїх зобов'язань. А саме – швидко відмінити введені на поточний час блокадні заходи і надати гарантії ненападу на Кубу, а також забезпечити погодження своїх союзників на підтримку цього плану.

Опівдні Хрущов зібрав Президіум ЦК в себе на дачі в Ново-Огарьове. На нараді йшло обговорення листа з Вашингтону. В ході наради поступив дзвінок від Добриніна в якому радянський посол повідомив, що президент Кеннеді перебуває під сильним тиском з боку військових. І що, за словами брата президента – Роберта Кеннеді, відповідь від радянської сторони має надійти сьогодні ж в неділю. Це означало, що план вторгнення на Кубу, яке мало розпочатись в понеділок, все ще діяв, і відмінити його президент змоги не мав. Отримавши це повідомлення, Хрущов почав складати текст згоди. Він також написав два конфіденційних листа особисто Кеннеді. В одному він підтвердив факт того, що послання Роберта Кеннеді дійшло до Москви. В другому, що він розглядатиме це послання як згоду на умови СРСР по виводу радянських ракет з Куби – прибрати ракети з Туреччини. Аби запобігти будь яким несподіванкам, які могли б привести до зриву перемовин, Хрущов заборонив генералу Плієву використовувати зенітне озброєння проти американських літаків. Він також наказав повернути на аеродроми всі радянські літаки, що патрулювали Карибське море. Для більшої надійності перший лист було вирішено транслювати по радіо, щоб він якомога швидше дійшов до Вашингтону [6]. За годину до початку трансляції послання Микити Хрущова, о 16:00 по московському часу, Малиновський надіслав Плієву наказ розпочати демонтаж стартових площадок Р-12.

Демонтаж радянських ракетних установок, завантаження їх на кораблі та вивід з території Куби зайняли три доби. Впевнившись, що Радянський Союз вивів ракети, президент Кеннеді 20 листопада віддав наказ припинити блокаду Куби. Ще через декілька місяців з Туреччини були виведені і американські ракети «Юпітер».

4.3 Наслідки кризи. Карибська ракетна криза стала переломним моментом у ядерному протистоянні між СРСР та США і в загалом у холодній війні. В західних країнах розгорнувся широкий антивоєнний рух, під якого прийшовся на 1960-ті – 1970-ті рр., і був пов'язаний вже з війною у В'єтнамі, але основи його заклала саме Карибська ракетна криза. В СРСР також на порядку денному все частіше поставало питання про обмеження гонки ядерних озброєнь і посилення ролі суспільства в прийнятті політичних рішень (зокрема, з такою заявою виступив один з розробників радянського ядерного проекту академік А. Д. Сахаров). Щоправда, витоками цієї тенденції були внутрішньопартійні протиріччя політичного характеру, і відбувалось це на тлі економічної кризи, усунення від влади Хрущова і демонтажу елементів його внутрішньої політики [18].

Неможливо стверджувати остаточно, чи стало виведення ракет з Куби дипломатичною поразкою або перемогою Радянського Союзу. З одного боку, план розроблений Хрущовим в травні 1962 р., не був доведений до кінця і радянські ракети вже не могли забезпечити безпеку Куби. З іншої, Хрущов домогся від керівництва Сполучених Штатів гарантій ненападу на Кубу, які, не зважаючи на побоювання Фіделя Кастро, були дотримані і дотримуються до сьогоднішнього дня. Через декілька місяців американські ракети в Туреччині, які зі слів Хрущова і спровокували його на розміщення власних ядерних озброєнь на Кубі, були також демонтовані. Це рішення було прийнято негласно, аби не допустити репутаційних втрат і допомогти США зберегти обличчя перед своїми союзниками по північно-атлантичному блоку. Хоча публічне обговорення цього питання і було ініційоване турецькою стороною ще в листопаді 1962 р., через

небажання втратити власний вплив на радянсько-американські відносини, зокрема в питаннях міжнародної торгівлі [43]. Самі Сполучені Штати офіційно заявили про виведення своїх ракет з Туреччини на початку 1963 року і при цьому не вказували на будь який зв'язок цього рішення з подіями кризи минулої осені.

Мемуари Роберта Ф. Кеннеді «Тринадцять днів» (1969 р.), вказують, що США вирішили прибрати ракети ще під час кризи, але представили це як щедрий жест, а не як *quid pro quo* або угоду. В своїх мемуарах (1974 р.) Хрущов, в свою чергу, натякає, що США погодились це зробити саме як частину угоди. Так було до 1989 року, коли нарешті були опубліковані деякі документи з радянських архівів, які підтвердили, що це по суті була угода, на секретності якої наполягала американська сторона [3]. Вважаючи, що, офіційно, центральною проблемою кризи було збереження незалежності Куби і убезпечення її від американського вторгнення, а не зміна військово-політичного балансу між США та СРСР додаткова умова про демонтаж турецьких «Юпітерів» мала таке ж репутаційне значення для Хрущова, як і збереження секретності цієї домовленості для Кеннеді. Іншими словами, вони послуговували надійним інструментом розв'язання кризи, зробивши обох опонентів, фігурально висловлюючись, «співучасниками» одного «злочину».

Розміщення ракет в Туреччині взагалі не дуже привіталось самим президентом Кеннеді, оскільки це було частиною ініціативи попередньої адміністрації і створювало на думку президента низку додаткових дипломатичних проблем при мінімумі реальних переваг. Туреччина не була настільки надійним союзником США як Велика Британія чи ФРН, відтак, в разі гіпотетичного виходу її з альянсу, питання виводу американських ракет з її території створило б чимало дипломатичних проблем. І взагалі, надання до рук іншої держави власних ядерних озброєнь, навіть при умові об'єднаного командування цими озброєннями, що зайвий раз продемонструвала Карибська криза – не найкраща ідея [3]. Крім того, балістичні ракети середньої дальності, розміщені в Європі, мали такий самий радіус дії і, суто географічно, накривали

майже ту саму територію Радянського Союзу, що і «Юпітери» в Туреччині. З точки зору загальної стратегічної ситуації їх демонтаж майже ні як цю ситуацію не змінював. Загальна кількість «Юпітерів» і «Торів» в Італії, Туреччині та Великій Британії не була дуже великою. Їх розміщення слугувало саме стримуванню СРСР від реалізації можливої ідеї військової агресії, а не повному знищенню військового-промислового та політичного потенціалу СРСР. Тому, зменшення їх кількості на 15 одиниць, при збереженні кількості тактичного ядерного озброєння в Європі та інших елементів ядерної тріади, не могло значно похитнути позицій Сполучених Штатів. Ракети «Юпітер» офіційно виводились з території Туреччини як морально застарілі, що в принципі було правдою, і командування ВПС США не заперечувало проти списання цих БРСД. Тим більше, що до цього моменту ВМФ США вже розгорнули на підводних човнах набагато більш придатні для передового базування БРПЧ «Поларіс». В решті решт, завдяки технічному прогресу в ракетобудуванні, відпала сама необхідність розміщення ядерного озброєння і на території Куби і в західній півкулі взагалі, оскільки через декілька років Радянський союз вже мав достатню кількість міжконтинентальних балістичних ракет, здатних вразити будь яке місто або військовий об'єкт на території Сполучених Штатів безпосередньо з власної території. Найважливішим наслідком кризи стало взаємне усвідомлення всього комплексу потенційної загрози від неврегульованості процесів нарощення і контролю ядерних наступальних озброєнь між обома наддержавами. По завершенню кризи аналітики радянських та американських спецслужб запропонували встановити між Вашингтоном і Москвою пряму телефонну лінію, так званий «червоний телефон», щоб в разі подальших можливих кризових ситуацій в лідерів обох держав була можливість негайно зв'язатись один з одним, а не користуватись телеграфом. В цілому, зміна погляду на методологію ядерного стримування, і її наслідки призведуть до еволюції відносин від стримування до розрядки, а ще через десять років, до підписання двосторонніх угод в сфері скорочення ядерних озброєнь.

ВИСНОВКИ

Питання розвитку радянсько-американських відносин в розрізі політики ядерного стримування в сучасній історіографії є достатньо опрацьованим. І це твердження стосується, принаймні, області фактологічного базису питання. Хоча не всі архівні та технічні документи наразі є опублікованими, основною проблемою для цієї теми залишається її ідеологічна і філософська рефлексія. Іншими словами, тема ядерного протистояння між США та СРСР потребує не стільки віднаходження нових матеріалів, які ще безумовно будуть вводиться в науковий обіг, скільки саме інтерпретації цих історичних фактів. А також, формування на їх основі нових підходів до теоретичного осмислення даної проблеми.

В результаті проведеного дослідження вдалося підтвердити висунуту ідею про поступову еволюцію позицій двох наддержав стосовно подальшого провадження політики ядерного стримування від жорсткої конфронтації до переговорної політики, і розібрати поетапно причини та характер цієї еволюції.

Стає очевидним, що незважаючи на гостроту проблем власної національної безпеки та поділу сфер впливу у тогочасному світі, обидві наддержави не мали наміру насправді застосувати свій ядерний потенціал одна проти одної і розглядали його лише як елемент стримування або, за потреби і наявності сприятливих умов, як елемент дипломатичного тиску, як це було під час завершення Корейської війни в 1953 р., або в процесі розв'язання Суецької кризи в 1956 р. Спостерігаючи детально за розгортанням цього історичного протистояння, можна дійти висновку, що його напруга цілком зумовлена низкою зовнішніх факторів, пов'язаних з особливостями самої «холодної війни», на тлі якої воно і розгорталось. Взаємна недовіра і нерозуміння дійсних мотивів тих чи інших зовнішньополітичних кроків опонентів, що сприймались переважно крізь призму ідеологічної зашореності з обох боків, призводили до розгортання гонки ядерних озброєнь і постійного просування ідеї про те, що тільки ядерна зброя може слугувати гарантом безпеки.

На початковому етапі, в період з 1945 по 1954 рр., політика ядерного стримування виникає як необхідність досягти силового паритету між Сполученими Штатами та Радянським Союзом. І хоча сама ідея ядерного стримування вважається суто американською, оскільки вона вперше була формалізована саме американською стороною, насправді необхідність в такому стримуванні відчували і з радянської сторони. США були вкрай зацікавлені в економічному відновленні Західної Європи після війни, і встановленню власного політичного лідерства у західній півкулі на правах переможця нацистської Німеччини та світового кредитора. Однак політика СРСР на звільнених від фашистів територіях Східної Європи, та популярність комуністичних рухів в Італії та Франції завдяки роботі Комінформбюро виглядала як намір неприхованого просування СРСР далі на захід. Зважаючи на суттєву перевагу СРСР в кількості конвенційних озброєнь і особового складу армій, а також на відношення Сталіна до цілей і методів розв'язання територіальних питань, єдиним інструментом для стримування цієї гіпотетичної загрози була атомна бомба. В свою чергу, радянське керівництво розглядало розвиток ядерних технологій та стрімке нарощення кількості зарядів американською стороною, в умовах коли війна вже була завершена, як підготовку до фізичного знищення СРСР в разі, якщо він відмовиться грати по правилах, що встановлюють США. Таким чином усунення ядерної монополії США, на думку радянського керівництва, ставало в перспективі питанням життя і смерті. Заклики науковців, що працювали в атомних проектах з обох боків, до роззброєння, або принаймні взаємного контролю озброєнь, були відкинуті. Втім, матеріально технічні можливості обох наддержав, а саме нерозвиненість засобів доставки, ще не давали їм можливість реалізувати ефективне використання ядерної зброї в разі дійсного зіткнення. Тому до 1954 р. політика ядерного стримування обмежувалась лише взаємним небажанням понести матеріальні та репутаційні втрати в конфліктах, що не мали прямого відношення до національної безпеки, і зводилась переважно до демонстрації власних досягнень в технологічній сфері.

За адміністрації Дуайта Ейзенхауера, на фоні тимчасового економічного спаду в США, він опинився під тиском як з боку міністерства оборони так і афільованих з ВПК промислових корпорацій, що потерпали від скорочення бюджету та падіння прибутків. Одночасно з цим, непередбачувана поведінка радянського керівництва в особі Микити Сергійовича Хрущова, який мав тенденцію різко переходити від миротворчої риторики до відвертих погроз, та подальше розширення географічного фронту «холодної війни», вимагали принципово нового підходу до організації національної безпеки. Ейзенхауер зробив ставку на ядерну зброю, яка хоч і була технологічно ємкою, але в експлуатації обходила дешевше конвенційних озброєнь, оскільки вимагала меншої кількості персоналу, а відтак і меншої кількості допоміжної інфраструктури. Тим часом значно просунулась і розширилась номенклатура засобів доставки, що допомагало робило ядерну зброю універсальним засобом оборони. Ним також була сформульована нова доктрина ядерного протистояння – доктрина «тотальної відплати», що гарантувала застосування всього ядерного потенціалу США, який вже мав у своєму розпорядженні термоядерні заряди надзвичайної потужності, проти радянського вторгнення. Всі роди військ США, в тому числі контингенти розташовані в інших країнах, стрімко насичувались всіма можливими видами озброєнь з ядерними зарядами, компенсуючи малу чисельність американських військ. Радянський Союз відповів на це розміщенням власних балістичних ракет в Калінінграді у 1958 році і створенням ОІБ в своїх контингентах у східній Європі, а також прискоренням реалізації проекту власних МБР. У відповідь на це, США розміщують БРСД «Тор» та «Юпітер» на території Англії, Італії та Туреччини, створюючи суцільну зону покриття своїми ракетами всієї європейської частини СРСР включно з Москвою та Ленінградом. Таким чином, період між 1954 та 1961 рр. стає періодом бурхливого технологічного розвитку та насичення ядерним озброєнням з обох сторін. Від демонстрації сили обидві сторони поступово переходять до прямих погроз.

Друга Берлінська криза, під час якої світ вперше опинився на межі ядерної війни між двома наддержавами продемонструвала неефективність доктрини тотальної відплати у локальних конфліктах, і її небезпечність для самих США. В ході ж Карибської ракетної кризи, набагато масштабнішої і більш стратегічно небезпечної для США, обом сторонам протистояння стало очевидно, що відсутність міжнародного врегулювання питань ядерної безпеки, і неконтрольний розвиток та нарощення ядерних озброєнь рано чи пізно призведуть до незворотних наслідків. Сама криза була врегульована дипломатичним шляхом, і це врегулювання заклало основи для подальшого переходу від політики стримування до політики розрядки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

1. National Security Act (Public Law 235 of July 26, 1947; 61 STAT. 496) - <https://www.dni.gov/index.php/ic-legal-reference-book/national-security-act-of-1947>.
2. The National Archive, CAB 126/183, file No 54, The Hyde Park Memorandum, Sept 1944.
3. John F. Kennedy Library. Kennedy Papers. National Security Files. Meetings and Memoranda. Box 316. Bromley Smith. Summary Record of NSC Executive Committee Meeting No. 38 (Part II). 25 January 1963.
4. Обращение Н.С. Хрущева к Д.Ф. Кеннеди во время Карибского кризиса. 27.10.1962 г. URL: <https://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/Cuba/Articles/Hrushchov1.htm>.
5. Ответ Д. Кеннеди Н.С. Хрущеву. 28.10.1962 г. URL: <https://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/Cuba/Articles/Kennedy1.htm>.
6. Послание Первого секретаря ЦК КПСС Никиты Сергеевича Хрущева Президенту Соединенных Штатов Америки Джону Ф. Кеннеди, 28 октября 1962 г. 100(0) ключевых документов по российской и советской истории (в 1917-1991). URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0038_kub&object=translation&st=&l=ru.
7. РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 65. Л. 1; Оп. 2. Д. 103. Л. 136-137 - Постановление ГКО СССР № 2428 с об обмене с США и Великобританией военно-технической информацией, с приложением записки Молотова В. М., Микояна А. И. Сталину И. В.

8. РЦХИДНИ. Ф.644, оп.2, д.533, л.80-84. Подлинник. – Постановление ГКО СССР № 9887 сс/оп «О специальном комитете при ГОКО» 20 августа 1945 г.
9. Хрущев Н.С. Отчетный доклад ЦК КПСС XX съезду партии. 14 февраля 1956 г. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза 14-25 февраля 1956 г. Стенографический отчет. Ч. I. М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1956. 640 с.
10. Шифртелеграмма Кузнецова в ЦК КПСС. 28 декабря 1962 г. National Security Archive. CMCrisis/60.PDF URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/.

Опубліковані джерела із зовнішньої політики

11. The Ambassador in Soviet Union to the Secretary of State/Telegram//United States Department of State, Foreign relations of the United States, 1946. Eastern Europe, the Soviet Union. Vol. VI. P. 748-749.
12. Interview of President Kennedy by Alexei Adzubei, editor of Izvestiya, Hyannis Port, 25 November 1961. Documents on Germany, 1944-1985. 4th ed. Washington, D.C.: Department of State, 1986. P. 801-803.
13. The National Security Archive, The George Washington University, THE COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT BULLETIN Issue 5, Spring 1995, Anatoly F. Dobrynin's Meeting With Robert F. Kennedy, Saturday, 27 October 1962.
14. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. 3, [М.], 1947, с.362.
15. Нота правительства СССР правительству США (18 августа). Внешняя политика Советского Союза и международные отношения: Сборник документов. 1961 год. М.: Издательство ИМО, 1962. С. 284-290.
16. Памятная записка правительства СССР правительству США по вопросу о заключении мирного договора с Германией и урегулировании на этой

основе вопроса о Западном Берлине (4 июня). Внешняя политика Советского Союза и международные отношения: Сборник документов. 1961 год. М.: Издательство ИМО, 1962. С. 135-140.

17. Тегеран. Ялта. Потсдам: Сборник документов. 3-е изд. М.: Международные отношения, 1971. 416 с.

Періодичні видання

18. Noonan P. Enduring Lessons of the Cuban Missile Crisis. The Wall Street Journal . 2022. Sept. 29.
19. Putnam R. D. Diplomacy and domestic politics: the logic of two levels games // International Organization 42, 3, Summer 1988. P. 427-460.
20. Sekilling W. R. The H-Bomb decision: How to Decide without Actually Choosing // Political Science Quarterly. 1961. Vol. 76, № 1. P. 24-46.
21. Громько А. Могла ли холодная война закончиться раньше. Постановка вопроса. (К 110-летию А.А. Громько). Мировая экономика и международные отношения. 2019. Т. 63, № 10. С. 109-115.
22. Нота СССР правительствам Франции, Великобритании и США по вопросу о коллективной безопасности в Европе. 24 июля 1954 г. Правда. 25 июля 1954. № 206 (13139). С. 2.
23. Нота советского правительства правительству США. Правда. 1958. 28 ноября.
24. Фененко А.В. Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе: история и перспективы. Вестник Моск. ун-та. Серия 25: Международные отношения и мировая политика. 2015. № 2. С. 22-50.

Мемуари

25. Adenauer K. Memoirs, 1945-1953. Chicago: Henry Regnery, Co, 1966. 477 p.
26. Eisenhower D.D. Waging Peace 1956-1961. The White House Years. New York: Garden City, Doubleday, 1965. XXIII, 741 p.

27. Kennan G.F. *Memoirs, 1925-1950*. New York: Random House, 1967. 596 p.
28. Kennedy R.F. *Thirteen Days*. New York, New York : W. W. Norton & Company, Inc., 1999.
29. Громыко А.А. *Памятное. Книга вторая*. Москва: Политиздат, 1990. 559 с., ил.
- 30 Макнамара Р. *Путем ошибок к катастрофе. Опыт выживания в первом веке ядерной эры; [пер. с англ. А. Антошиной]*. М. : Наука, 1988. 149 с.
31. Хрущев Н.С. *Воспоминания. Избранные фрагменты*. Москва: Вагриус, 1997. 514 с.

ЛІТЕРАТУРА

32. Gaddis J.L. *The United States and the origins of the Cold War 1941-47*. New York: Columbia University Press, 1972. IX, 396 p.
33. Hanhimaki J.M., Westad O.A. (eds.) *The Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts*. Oxford: Oxford University Press, 2003. XVII, 694p.
34. Holloway David. *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and atomic energy*. New Haven: London: Yale University press. 1994. 464 p.
35. Nash Philip. *The other missiles of October: Eisenhower, Kennedy, end the Jupiters, 1957-1963*. The University of North Carolina Press. 1997. 264 p.
36. Renshon J. *Why leaders choose war: The psychology of prevention*. Praeger Security International. 1982. 240 p.
37. Reyn S.J.G. *Atlantis Lost: The American Experience with De Gaulle, 1958-1969*. Amsterdam : Amsterdam University Press. 2010. 548 p.
38. Rhodes R. *Arsenals of folly : the making of the nuclear arms race*. New York : Alfred A. Knopf, 2007. 386 p.
39. Амброз С. *Эйзенхауэр: солдат и президент*. Пер. с англ. Ю.А. Здоронова и А.А. Миронова. М. : Книга, лтд., 1993. 560 с.
40. *Історичні витоки та трансформаційні процеси доби «холодної війни» в Європі (1947-1975 рр.): монографія. За редакцією кандидата історичних*

- наук, доцента С.В. Толстова. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 347 с.
41. История военной стратегии России / Под ред. В. А. Золотарева. М.: Кучково поле; Полиграфресурсы, 2000. 592 с.
42. Игорь Васильевич Курчатов в воспоминаниях и документах. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: ИздАТ, 2004. 718 с.
43. Кіссінджер Генрі. Дипломатія. – Київ: Stone Publishing. 2018. 864 с.
44. Системная история международных отношений. В 2-х т.; под ред. А.Д. Богатурова. Том 2: События. 1945-2003. М. : Культурная революция, 2006. 720 с.
45. Мельников Ю.М. От Потсдама к Гуаму. Очерки американской дипломатии. М.: Политиздат, 1974. 367 с.
46. Стратегическая операция «Анадырь». Как это было. Под общей ред. В.И. Есина. М. : МООВВИК, 2007. 454 с.
47. Фурсенко А. , Нафтали Т. Адская игра Секретная история Карибского кризиса 1958-1964. Москва: Гея итэрум, 2001. 362 с.
48. Эллсберг Д. Машина Судного дня. Откровения разработчика плана ядерной войны. Пер. с англ. В.М. Ионова. М. : Альпина Паблишер, 2018. 542 с.